

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ І МЕНЕДЖМЕНТУ**

Кафедра публічного управління та адміністрування

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

за другим (магістерським) рівнем вищої освіти

на тему: Державне регулювання розвитком фермерства

Виконав:

здобувач спеціальності

281 «Публічне управління та адміністрування»
ОП «Публічне управління та адміністрування»

Санін Роман Сергійович

Керівник:

Маслак Олександр Миколайович

доцент кафедри публічного управління та адміністрування

Рецензент:

Пасько Олексій Миколайович

директор Сумського відділення українського державного
фонду підтримки фермерських господарств,
магістр державного управління

Суми - 2023

АНОТАЦІЯ

Санін Р. С. Державне регулювання розвитком фермерства.

Кваліфікаційна робота зі спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування» (ОП «Публічне управління та адміністрування»), СНАУ, Суми-2023 р. Рукопис.

Кваліфікаційна робота присвячена розробці теоретико-методичних засад державного регулювання фермерських господарств та практичних рекомендацій по використанню інструментів регулювання в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови. Досліджено економічну сутність та зміст державного регулювання фермерства з урахуванням елементів системи державного регулювання АПК та особливостей фермерських господарств. Доведено, що без державної підтримки функціонування фермерських господарств неможливе. Проведено оцінку структури, показників та проблем державного регулювання фермерських господарств України та Сумської області. Визначено основні чинники, які впливають на розвиток фермерства, а також проблеми й виклики розвитку в умовах воєнного стану.

В роботі визначено, що функціонування аграрного сектору економіки в цілому та фермерства, зокрема, в умовах воєнного стану, вимагає дієвих програм впливу держави на всі аспекти, пов'язані з організацією виробництва, транспортування, зберігання тощо продукції сільськогосподарського призначення та заходи, направлені на мінімізацію збитків, завданих воєнними діями.

Обґрунтовані напрями та інструменти державного регулювання розвитку фермерства України в умовах воєнного стану, серед яких значна увага зосереджена на грантовій допомозі. Визначені напрями розвитку аграрного сектору економіки та фермерства Сумської області на 2023-2024 роки з оцінкою їх ефективності, а також визначені правові механізми та порядок відшкодування збитків фермерських господарств, спричинених воєнними діями з боку РФ.

Ключові слова: фермерство, механізм державного регулювання, державна фінансова підтримка, гранти, відшкодування збитків.

SUMMARY

Sanin R. S. State regulation of farming development.

Qualification work in the specialty 281 «Public Management and Administration» (EP «Public Management and Administration»), SNAU, Sumy-2023. Manuscript.

The qualification work is dedicated to the development of theoretical and methodological foundations for the state regulation of farmers' enterprises and practical recommendations for the use of regulatory tools in conditions of a state of war and post-war reconstruction. The economic essence and content of state regulation of farming are explored, taking into account elements of the agricultural sector's regulatory system and the peculiarities of farmers' enterprises. It is demonstrated that the functioning of farmers' enterprises is impossible without state support. An assessment of the structure, indicators, and problems of state regulation of farmers' enterprises in Ukraine and the Sumy region is conducted. The main factors influencing the development of farming, as well as the problems and challenges of development in times of war, are identified.

The study concludes that the functioning of the agricultural sector as a whole and farming, in particular, in times of war, requires effective state programs influencing all aspects related to the organization of production, transportation, storage, etc., of agricultural products, as well as measures aimed at minimizing losses caused by wartime actions.

The work justifies directions and instruments of state regulation for the development of farming in Ukraine in times of war, with significant attention focused on grant assistance. The directions for the development of the agricultural sector and farming in the Sumy region for 2023-2024 are defined, with an evaluation of their effectiveness. Legal mechanisms and procedures for compensating losses of farmers' enterprises caused by military actions from the side of the Russian Federation are also determined.

Keywords: farming, state regulation mechanism, state financial support, grants, compensation for losses.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ, УМОВНИХ ПОЗНАК	8
ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСТВА	14
РОЗДІЛ 2 АНАЛІЗ СТАНУ ФЕРМЕРСТВА ТА НАПРЯМІВ ЙОГО ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ	24
2.1 Аналіз нормативно-правового забезпечення розвитку та державного регулювання фермерства в Україні	24
2.2 Аналіз стану та проблем розвитку фермерських господарств України та Сумської області	31
2.3 Аналіз напрямів та обсягів державної підтримки розвитку фермерства	41
РОЗДІЛ 3 ОБҐРУНТУВАННЯ НАПРЯМІВ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	48
3.1 Напрями та інструменти державного регулювання розвитку фермерства України в умовах воєнного стану	48
3.2 Напрями розвитку аграрного сектору економіки Сумської області на 2023-2024 роки та їх ефективність	58
3.3 Правові механізми та порядок відшкодування збитків фермерських господарств, спричинених воєнними діями з боку РФ	63
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73
ДОДАТКИ	87
Додаток А Еволюція формування системи державного регулювання аграрного сектору економіки України	88
Додаток Б Система державного регулювання фермерства в Україні	91

Додаток В Показники розвитку фермерських господарств в Україні за 2020-2022 роки	95
Додаток Г Підбірка грантів та програм допомоги для фермерів на 2023-2024 роки	104
Додаток Д Публікації автора за результатами дослідження	112

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ, УМОВНИХ ПОЗНАК

АПК	– агропромисловий комплекс
ВРУ	– Верховна Рада України
ГК України	– Господарський кодекс України
ДАР	– Державний аграрний реєстр
Держветфітослужба	– Державна ветеринарна та фітосанітарна служба України
Держгеокадастр	– Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру
Держлісагентство	– Державне агентство лісових ресурсів України
Держпродспоживслужба	– Державна служба України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів
Держсільгоспінспекція	– Державна інспекція сільського господарства України
ЄС	– Європейський Союз
ЗК України	– Земельний кодекс України
КМУ	– Кабінет Міністрів України
Мінагрополітики	– Міністерство аграрної політики та продовольства України
ОСГ	– особисте селянське господарство
ПК України	– Податковий кодекс України
СФГ	– сімейне фермерське господарство
СОК	– сільськогосподарський обслуговуючий кооператив
ТГ	- територіальна громада
Укрдержфонд	– Український державний фонд підтримки фермерських господарств
ФГ	– фермерське господарство
ЦСР	– цілі сталого розвитку

ВСТУП

Актуальність теми. Державне регулювання є необхідною складовою сучасних механізмів управління АПК, так як його головною метою є створення умов для забезпечення продовольчої безпеки і підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки країни з урахуванням досягнення Цілей сталого розвитку та розвитку сільських територій. Це особливо актуально в умовах євроінтеграційних процесів, коли вкрай важливо постійно вивчати та вдосконалювати рівень державного регулювання з метою приведення діяльності аграрного сектору у відповідність до стандартів Європейського Союзу. У цьому контексті дослідження державного регулювання розвитку фермерства, його сутності, змісту та правового регулювання, а відповідно і теоретичних засад у цій сфері, є актуальним завданням.

Питаннями державного регулювання АПК займалися такі науковці: С.В. Дегтярьова [40], О.М. Заскалкіна, М.А. Латинін [31, 41], О.М. Маслак [10-12, 78], С.А. Надвиничний [46], О.С. Чан-хі [47], В.В. Черкаська [42] (сутність та механізм державного регулювання аграрного сектору економіки); Артеменко Л. В. [29], Х. А. Григор'єва [49] (питання правового забезпечення державної підтримки сільського господарства України); А.Д. Діброва [43], К.М. Мельник [48] (державна підтримка в системі державного регулювання аграрного сектору); С.В. Пономаренко [37] (зарубіжний досвід державного регулювання сільського господарства та сільських територій). Серед зарубіжних авторів доцільно визначити таких, як: Басс Р., Сундерджі С., Нова Н. та Хенд Д. [1], Хенд Д., Сундерджі С., Нова Н., Де І. [2], Хавеманн Т., Негра К., Вернек Ф. [3], Чжанг Лей [4] та інші. Дослідження, які пов'язані із фермерськими господарствами, як однієї з організаційних форм господарювання аграрного сектору, торкаються питань організаційного, економічного та правового аспектів. Ними також займаються як вітчизняні, так і зарубіжні науковці, серед яких доцільно виокремити праці таких як: О.М. Бородіна, І. Прокопа [5, 6], А.М. Бричко, А.М. Галайко [7], В.В. Іващенко [8], М.Й. Малік [9], О.М. Маслак, Н.Г. Маслак [10-12, 55], М.М. Осипова [13], Т. Тернівський [14],

В.Ю. Уркевич [15, 16] та інші. Певною мірою долучилися до вивчення цієї проблематики й інші автори [17, 18]. Серед зарубіжних науковців за даними питаннями доцільно виокремити праці таких, як: Фред Оджочіде Пітер, Омотайо Адегбуї, Максвелл Айоделе Олокундун, Олувасейі Пітер, Августа Боседе Амайян, Стівен Айодтун Ібідунні [19], Еніола А.А., Ектебанг Х. [20]. Визначеною групою науковців особлива увага приділялась результатам та наслідкам реформ в аграрному секторі, з акцентом на діяльності фермерських господарств, їх місцю в структурі аграрного виробництва. питанням удосконалення механізму державного регулювання, проблемам розвитку фермерства, міжнародний досвід.

Не дивлячись на значний обсяг досліджень за напрямом даної роботи, динамічні зміни, що відбуваються в аграрному секторі нашої країни, вимагають постійного перегляду й переосмислення теорії та методології для забезпечення об'єктивності результатів досліджень. Постає необхідність постійного удосконалення механізмів, схем та інструментарію державного регулювання аграрного виробництва в цілому та діяльності ФГ, як об'єкта даного дослідження. Вагомість зазначених проблем, недостатність досліджень в частині державного регулювання фермерства на регіональному рівні та необхідність вирішення питання оцінки впливу діяльності фермерських господарств на сталість розвитку України, зумовило вибір теми і окреслили коло завдань для дослідження.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є обґрунтування напрямів державного регулювання фермерства з урахуванням їх ролі у реалізації ЦСР, розвитку сільських територій та в умовах воєнного стану. Для досягнення зазначеної мети автором були поставлені такі **завдання**:

- дослідити та визначити сутність і напрями державного регулювання агропромислового виробництва;
- обґрунтувати необхідність та визначити особливості державного регулювання розвитку фермерства;
- систематизувати та проаналізувати нормативно-правове забезпечення державного регулювання розвитку фермерства в Україні;
- оцінити та проаналізувати стан фермерства в Україні, Сумській області та форми і механізми його державного регулювання;

- виявити проблемні питання в діяльності та державному регулюванні фермерських господарств України та Сумської області;
- проаналізувати напрями, обсяги державної підтримки розвитку фермерства та оцінити ефективність їх застосування;
- обґрунтувати напрями та інструменти державного регулювання розвитку фермерства в умовах воєнного стану;
- розробити напрями розвитку аграрного сектору економіки Сумської області на 2023-2024 роки та визначити їх ефективність;
- обґрунтувати правові механізми та порядок відшкодування збитків фермерських господарств, спричинених воєнними діями з боку РФ.

Об'єктом дослідження є науково-методичні підходи до державного регулювання аграрного сектору економіки.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних і методичних інструментів державного регулювання розвитку фермерства в Україні.

Теоретичною і методологічною базою кваліфікаційної роботи є фундаментальні положення економічної теорії, державного регулювання економікою, системного аналізу. При написанні роботи використовувались такі **методи дослідження**: *метод теоретичного узагальнення* (для уточнення та впорядкування понятійного апарату державного регулювання аграрного сектору економіки та фермерства; формування висновків щодо використання закордонного досвіду державного регулювання фермерства на регіональному рівні); *системного аналізу та синтезу* (в аналітичній частині роботи при проведенні аналізу стану фермерства Сумської області та напрямів його державного регулювання та підтримки); *індукції, дедукції та логіки* (при поєднанні складових економічних явищ в єдиному процесі; при зборі, систематизації і обробці інформації та для класифікації принципів, методів та інструментів державного регулювання аграрного виробництва в цілому та ФГ, зокрема); *абстракції, аналогій, системний підхід* (для розроблення пропозицій щодо напрямів державного регулювання розвитку фермерства з урахуванням воєнного стану в Україні); *структурно-логічного аналізу* (з метою формування цілісного підходу в проведених

дослідженнях); *порівняння, відносних і середніх величин* (для виділення особливостей сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм господарювання в ретроспективі); *графічний* (при наочному відображенні окремих показників діяльності та державної підтримки аграрного виробництва й діяльності ФГ в Україні та Сумській області); *співставлення та порівняння* (для зіставлення фактичних даних за окремі періоди і роки), інші загальноприйняті статистичні методи. Використання зазначених методів наукового пізнання дозволило забезпечити концептуальну єдність дослідження.

Робота виконувалась у відповідності до вимог, зазначених у методичних рекомендаціях кафедри публічного управління та адміністрування СНАУ в частині змісту та факультету економіку і менеджменту СНАУ - в частині оформлення.

Елементи наукової новизни одержаних результатів роботи є:

отримали подальший розвиток: концептуальні основи розвитку аграрного сектору економіки Сумської області на 2023-2024 роки з урахуванням розширення присутності фермерства; інструменти державної підтримки розвитку фермерських господарств області на основі використання грантових програм та коштів обласного бюджету; правові механізми та порядок відшкодування збитків фермерських господарств, спричинених воєнними діями з боку рф;

вдосконалено: поняття державного регулювання розвитку фермерства з урахуванням регіональних особливостей та досягнення мети державного регулювання в умовах дії воєнного стану па післявоєнної відбудови; інструменти державного регулювання регіонального розвитку фермерства з урахуванням вимог воєнного часу, включаючи правові, економічні та адміністративні методи.

Практична значимість одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть слугувати основою для подальшого теоретичного, методологічного та практичного дослідження державного регулювання і підтримки регіонального розвитку фермерства як основи для досягнення ринкових позицій економіки держави з урахуванням умов та вимог воєнного стану.

Апробація результатів кваліфікаційної роботи. Положення кваліфікаційної роботи доповідалися автором на двох наукових конференціях:

науково-практичній конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (м. Суми 25-28 квітня 2023 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Вектори розвитку науки, освіти, технологій і суспільства в умовах глобалізації» (м. Полтава, 19 жовтня 2023 р.).

Публікації. Результати наукового дослідження відображене у двох наукових працях.

Структура і обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел з 97 найменувань, додатків. Основний текст викладений на 55 сторінках комп'ютерного тексту, робота містить 11 таблиць, 8 рисунків, 5 додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСТВА

Перш ніж висвітлити результати дослідження державного регулювання розвитку фермерства, зазначимо, що воно має особливості, обумовлені, з одного боку, загальною системою регулювання АПК, а з іншого, ті, що обумовлені специфікою ФГ. Саме реформи аграрного сектору економіки України в цілому обумовили поточні параметри галузі, визначили конкретний зміст інституційної структури і діяльності підприємств різних організаційно-правових форм господарювання. Іншими словами, розвиток нормативно-правової бази, механізмів та умов діяльності суб'єктів господарювання під впливом адміністративних, економічних, соціальних та психологічних чинників призвів до фундаментальних інституційних змін в АПК [25].

Було проаналізовано та дало змогу констатувати, що в багатьох дослідженнях виділяють чотири етапи, на яких відбувалися фундаментальні зміни в інституційній структурі аграрного сектору (таблиця А.1, Додаток А) [26]. Кожен етап характеризується змінами в земельних і майнових відносинах, виробничо-господарських механізмах, управлінні діяльністю та відносинами, інфраструктурі (таблиця А.2, Додаток А). Аналіз етапів аграрної реформи в Україні, представлених у таблиці, показує, що на всіх етапах були сформовані умови для функціонування ФГ, основою чого стали наявність приватної власності та можливість вести підприємницьку діяльність. Крім того, відбувалася приватизація землі та майна, організовувалися та формувалися нові організаційно-правові форми господарювання на основі приватної власності, розроблялася нормативно-правова база для забезпечення ефективності господарювання різних типів і форм сільськогосподарських формувань [26, с. 17-20].

Ще одним аспектом, який вплинув на появу нових інституцій в організаційній структурі АПК України - це переважна кількість сільських жителів.

Даний аспект обумовив потребу в розробці політики розвитку сільських територій та переході до таких організаційно-правових форм господарювання, які б забезпечували самозайнятність населення в сільській місцевості. Передбачається поступова реорганізація одноосібних підсобних господарств у ФГ та створення інфраструктури і нормативно-правового забезпечення їх розвитку [27-29].

У своєму дослідженні науковець О.С. Саламін стверджує, що «виникають і поширюються форми господарювання, які демонструють конкурентні переваги різного виду». При цьому, як визнає автор, «більш гнучкими (з точки зору пристосування до умов функціонування) є менші за розміром суб'єкти господарювання, оскільки вони швидше адаптуються до нових умов господарювання» [30].

Фахівчиня з державного управління аграрним сектором економіки О.М. Заскалкіна у своїх наукових працях стверджує, що за умови правильної організації господарського механізму ФГ мають можливість досягти високого рівня розвитку шляхом раціонального налагодження економічних відносин всередині господарства та із зовнішніми структурами [31]. Ідею пріоритетності розвитку фермерства підтримує і науковиця Т.Б. Харченко, яка зазначає, що ФГ є «однією з найефективніших форм малого підприємництва в аграрному секторі, що базується на приватній власності» [32, с. 126]. Беззаперечний зв'язок між розвитком сільського господарства, розвитком сільських територій та досягненням ЦСР визначили та продемонстрували науковці О. Пластун та О. Маслак [33]. Останній в своєму дослідженні зазначає, що «агropідприємництво прийшло на зміну колективним підприємствам, які виявилися менш ефективними в ринкових умовах. Питання розвитку сільських територій набуває все більшого значення. В Україні з її переважно сільським населенням передбачається поступовий перехід від приватних одноосібних до сімейних ФГ та розвиток інфраструктури для їх функціонування і розвитку» [34].

У відповідності до законодавства України ФГ - це «форма підприємництва громадян з метою виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції, на земельних ділянках, наданих їм у власність

та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення товарного сільськогосподарського виробництва ...» [35, ст. 114, п. 3, 36, ст. 1]. При цьому, ФГ можуть створюватися в різних формах, забезпечувати зайнятість сільського населення та впливати на рівень розвитку сільських територій з урахуванням ЦСР. Це визначення підкреслює, що такий підхід до організаційної форми відповідає аграрному законодавству більшості країн-членів ЄС, в тому числі, в частині державного регулювання [37, 38]. Саме тому імплементація досвіду державного регулювання є одним із напрямів стратегічного розвитку АПК та визначена стратегічною ціллю державної аграрної політики та регіональних політик [39].

У науковій літературі з метою характеристики державного впливу на відносини в аграрному секторі економіки використовуються поняття «управління» та «регулювання». Як зазначає науковиця С.В. Дегтярьова різниця між цими поняттями полягає в масштабі їх впливу на певні суспільні відносини [40]. Регулювання, на її погляд, не пов'язане безпосередньо з підпорядкуванням, воно передбачає управлінський вплив держави. Співвідношення між категоріями «управління» та «регулювання» або не визначається науковцями, або розкривається через їхню позицію щодо загального уявлення про форми і методи діяльності держави по відношенню до об'єкта управління.

При з'ясуванні самого поняття «державне регулювання», в тому числі регулювання в АПК, можна зустріти різні визначення цього процесу. Водночас термін «регулювання» (від *regulo* (лат.) - «правило») має важливе інтерпретаційне значення для з'ясування змісту поняття та його корелятив. У науковій економічній та юридичній літературі термін «регулювання» трактується як упорядкування, узгодження або приведення у відповідність [41].

Так, науковиця В.В. Черкаська одна з перших звернула увагу на те, що державне регулювання в АПК надає суб'єктам можливість вибору бажаної та вигідної поведінки, яка не забезпечується управлінням. Державне регулювання спрямоване на об'єднання і координацію зусиль громадськості, державних органів і підприємств різних форм власності для вирішення проблем за різними напрямками: політичними, економічними, науково-технічними, соціальними тощо.

Державне регулювання є засобом реалізації завдань і функцій держави, її економічної стратегії і слугує більш ефективним, ніж управління, інструментом забезпечення кооперації праці [42]. Науковець А.Д. Діброва в своїй роботі під державним регулюванням виробництва АПК розуміє цілеспрямований опосередкований управлінський вплив з боку держави на процес відтворення в галузі з метою досягнення цілей державної аграрної політики [43]. В дослідженнях В.Л. Вакуленко поняття «державне регулювання сільського господарства» розглядається як одна з форм впливу держави на сільське господарство та АПК, що ґрунтується на законодавстві шляхом прийняття та застосування державними органами правил, спрямованих на впорядкування господарської діяльності [44]. З цієї позиції акцент робиться на правове регулювання, що, на наш погляд, звужує інструменти, методи і форми державного впливу на розвиток АПК та фермерства, як об'єкта даного дослідження. Науковиця І.М. Ломакіна, підтримуючи вищезазначені позиції попередників, вважає, що поняття «державне регулювання сільського господарства» розглядається як вид державної діяльності, що здійснюється уповноваженими державними органами» [45].

Представники аграрного права, що є логічним, розглядають державно-правове регулювання АПК, під яким мають на увазі комплекс заходів, які визначають систему органів управління цією складовою національної економіки, прийняття та належну реалізацію аграрних законів і підзаконних нормативно-правових актів з питань сільського господарства, а також закріплення обсягу компетенції (повноважень) цих органів. Визначаючи основні риси та особливості державного регулювання в агропромисловому секторі, І.М. Ломакіна зазначила, що: основні принципи державного регулювання та зобов'язання держави у цій сфері закріплені на конституційному рівні та реалізуються в контексті аграрної та земельної реформи [45]. Зміст державного регулювання сільського господарства та АПК визначається аграрною політикою України. Ця політика визначається відповідною законодавчою та нормативно-правовою базою, належним правозастосуванням у цій сфері діяльності органів державної влади та управління,

а також суспільними потребами всієї системи колективних, державних і приватних товаровиробників та суб'єктів підприємницької діяльності.

Загалом державне регулювання сільського господарства та АПК - це цілеспрямований вплив органів державної влади на суб'єктів господарювання АПК шляхом застосування економічних, адміністративних і правових заходів, вироблення, ухвалення та реалізації політико-правових рішень, спрямованих на забезпечення координації та контролю правовідносин, становлення ринкових відносин в АПК, вдосконалення організації виробництва та забезпечення споживачів сільськогосподарською продукцією. Ключовим у розумінні державного регулювання в цілому і в АПК, зокрема, є його зміст, який полягає у впливі правових норм органів управління, відповідно до їхніх повноважень, на поведінку всіх учасників правовідносин з метою встановлення правил поведінки та координації їх діяльності.

Система державного регулювання АПК України еволюціонує з урахуванням її основних стратегічних цілей, методологічно націлена на реалізацію соціально-економічних та екологічних пріоритетів держави, включаючи аграрну сферу економіки, забезпечується відповідними керівними принципами та намірами [41].

Загалом система державного регулювання, на погляд науковця С.А. Надвиничного має ґрунтуватися на цільовому програмному підході, повинна бути націлена на стимулювання пріоритетних напрямків розвитку аграрного виробництва, забезпечувати умови для формування суб'єктів господарювання ефективних організаційно-правових форм [46]. У системі державного регулювання АПК України методологічно визначаються та практично реалізуються управлінські аспекти, та формуються засади їх забезпечення (рисунок 1.1).

Слід зазначити, що державне регулювання АПК та ринку в цілому взаємопов'язане з його цільовими установками (при цьому вони змінюються зі зміною цих установок). Система державного регулювання поєднує в собі такі складові, як цілі (завдання), принципи, функції, методи і засоби (рисунок Б.1).

Рисунок 1.1 – Системи державного регулювання АПК

Джерело: розроблено автором за [46]

Сукупність визначених елементів в науковій літературі та на практиці розглядається як «механізм державного регулювання» [47]. Систематизуючи напрацювання науковців щодо структури механізму державного регулювання аграрного ринку та враховуючи особливості діяльності та призначення ФГ, побудували структуру системи державного регулювання ФГ.

Щодо питання постановки цілей (визначення завдань) та орієнтацію на досягнення певних результатів. Для прикладу визначимо, що головною, визначеною законодавством, метою державного регулювання в аграрному секторі економіки є забезпечення стійкого розвитку виробництва продукції АПК з метою задоволення внутрішнього попиту населення на продуктах харчування і продовольство в цілому, а промисловості - попиту на сировину, а також створення реальних умов для соціального розвитку села і підвищення рівня добробуту

сільського населення. В даному випадку завданнями державного регулювання фермерства можуть бути такі:

- на рівні аграрного ринку - координація та розвиток міжгалузевих і внутрішньогалузевих зв'язків;
- підвищення рентабельності виробничої діяльності сільськогосподарських товаровиробників з різними формами організації та масштабами діяльності, т.ч. ФГ;
- проведення структурних змін у сільському господарстві на основі поєднання виробництва, переробки, зберігання і транспортування;
- створення умов для збільшення виробництва, підвищення якості та зростання продажів як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках;
- підвищення технічного та технологічного рівня виробництва з використанням технологій точного землеробства та технологій, які забезпечують мінімізацію негативного впливу на екологію;
- розвиток соціальної сфери села та підвищення рівня доходів ТГ [40].

Від цілей і завдань державного регулювання залежать методи регулювання, за допомогою яких реалізовується державна політика в середньостроковій перспективі. Як свідчать матеріали таблиці Б.1, виокремлюють адміністративні (ліцензування, стандартизація, пільгове ціноутворення дотації тощо), економічні (субсидії, митні тарифи, державні замовлення та закупівлі, податки тощо), правові (нормативно-правові та законодавчі акти) та соціально-психологічні (конференції, соціологічні опитування та анкетування, висвітлення ідей у соціальних мережах та ЗМІ тощо) методи. Як зазначає науковиця С.В. Дегтярьова, посилаючись на дослідження А.М. Статівки, основним рівнем системи правового забезпечення державного регулювання сільського господарства є рівень правового закріплення економічних інструментів державного регулювання. Перш за все, це створення і розвиток економіко-правових інститутів, які розглядають майнові інтереси суб'єктів аграрної сфери. При цьому правове регулювання частини економічних інструментів зачіпає майнові інтереси суб'єктів аграрних відносин, створюючи систему договірних, податкових та комплексних зобов'язань з елементами

державної підтримки (страхування, пільгові кредити, дотації (субсидії). В цьому напрямку важливим є розробка та прийняття таких законів, які б стосувалися виключно аграрної сфери (наприклад, регламентація державних закупівель продукції АПК, купівля-продаж землі сільськогосподарського призначення тощо) [40].

Розгляд питань державного регулювання фермерства потребує використання категорії державної підтримки (державної фінансової підтримки), яка класично включає пряму (субсидії різних видів та напрямків) та непряму (державні закупівлі, захист економічних інтересів агровиробників при здійсненні ЗЕД, ціноутворення на основі ринкових законів тощо) державну підтримку. Проте, крім цих видів, Науковиця Г.Є. Павлова виокремлює умовно-пряму державну підтримку, яка передбачає опосередкований вплив через організаційно-економічні інструменти. До них вона відносить: механізми реструктуризації боргів, розвиток науково-дослідної роботи, пільги в оподаткуванні тощо [48].

Досліджуючи розглянуті вище питання, науковиця Григор'єва Х. А. зазначила в своєму дослідженні, що, основними напрямками державного регулювання, які концентрують правові механізми регулювання фермерства, є: кредитний, податковий, матеріально-технічний і страховий [49, с. 90].

Державне регулювання повинно базуватися на певних принципах серед яких: систематична підтримка підприємств, які зберігають сільськогосподарську діяльність, незважаючи на перетворення; рівні права на державну підтримку для підприємств будь-якої форми організації та господарювання; необхідність роботи учасників ринку на основі самофінансування з урахуванням додаткових заходів державної підтримки для забезпечення економічно привабливих умов діяльності; реалізація державної регуляторної політики в аграрному секторі як комплексного механізму; необхідність розроблення механізмів захисту внутрішнього ринку від суттєвого впливу зовнішніх ринків та ін. (див. таблицю Б.2).

Останньою формою державного регулювання в АПК є програмування. Правове забезпечення економічних механізмів державного впливу на суб'єктів аграрних відносин передбачає поєднання відповідних нормативно-правових актів,

державних коштів та певний період часу, визначений державними програмами. Вибір поєднання методів державного регулювання сільського господарства, залежить також від рівня розвитку продуктивних сил і стану виробничих відносин. Водночас використання тих чи інших інструментів і методів регулювання вимагає від відповідних суб'єктів дотримання науково обґрунтованих принципів в залежності від визначеного критерію державного регулювання [50].

Вивчення різних моделей функціонування аграрного сектора економіки розвинених держав, дає можливість стверджувати, що саме інституціональне середовище є основою при формуванні взаємовідносин між державою та різними інститутами [51]. Суб'єктами державного регулювання або інституціями, в досліджених джерелах інформації поділяють на: формальні інститути, неформальні інститути та суб'єкти регулювання [26, 52] (рисунк Б.3, Б.4, Додаток Б).

З огляду на вищезазначене, інституційні елементи державного регулювання фермерства, включно з нормами, правилами, цінностями та механізмами, лежать в основі форм і засобів державного регулювання та фінансової підтримки. Це пов'язано з тим, що в рамках реформ децентралізації місцеві органи влади набули важливих прав і функцій та використовують специфічні інструменти для впливу на організацію ФГ та їхніх об'єднань у населених пунктах ТГ. Умовно нами було виділено п'ять рівнів інституцій / органів, які здійснюють управління та регулювання фермерством:

- органи першого рівня: ВРУ, Президент України, КМУ та НБУ;
- органи другого рівня: центральні органи виконавчої влади, Мінагрополітики України, Держветфітослужба України, Держгеокадастр, Держлісагентство, Держрибагентство, Держсільгоспінспекція та ін.;
- органи третього рівня: державні спеціалізовані установи: Укрдержфонд, який має своїм основним завданням «здійснення державної політики щодо створення та розвитку ФГ у порядку, встановленому законодавством»;
- місцеві органи влади районного та обласного рівня [53].

Як уже було сказано вище, метою механізму державного регулювання є забезпечення економічної, соціальної та екологічної ефективності аграрного сектору. Розвиток фермерства потребує нової моделі державного управління, тобто поєднання органів державної влади, ОМС та неурядових організацій як частини державного управління, що реалізує державну аграрну політику [54].

Враховувати потрібно ще й те, що ФГ потребують особливої державної підтримки та впливу для здійснення своєї діяльності, оскільки вони мають обмежений доступ до додаткових ресурсів, виробничі витрати фермерів зазвичай вищі, ніж у великих підприємств, а можливості для транспортування та зберігання продукції у фермерів менші. Крім того, як організаційно-правова форма господарювання, ФГ більш гнучкі та можуть задовольняти місцеві потреби в продуктах харчування [55]. Цей підхід може бути використаний під час розроблення регіональних програм розвитку сільського господарства. При формуванні національної політики розвитку сільського господарства необхідно також враховувати досвід регулювання зарубіжних країн.

Отже, у сучасному світі, незалежно від рівня економічного розвитку, обов'язковим елементом національної аграрної політики є підтримка галузей АПК в частині розвитку сільських територій та людського капіталу у сферах, пов'язаних з діяльністю сільськогосподарських виробників. Це є результатом визнання світовою наукою і практикою того, що: а) об'єктивно встановлено, що сільське господарство не може проводити нагромадження і відтворювання самостійно, а тому потребує економічного втручання держави для вирівнювання умов з іншими галузями; б) держава повинна підтримувати сільськогосподарську галузь у напрямку розвитку сільських територій і людського капіталу; в) особливим суб'єктом державного регулювання для виконання зазначених цілей є ФГ; г) формування державної політики щодо розвитку сільського господарства за участі ФГ, має ґрунтуватися на спроможності цих суб'єктів аграрного ринку забезпечити реалізацію ЦСР та спрямовуватися на підвищення якісних характеристик життя сільського населення і розвиток сільських територій.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ СТАНУ ФЕРМЕРСТВА ТА НАПРЯМІВ ЙОГО ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

2.1 Аналіз нормативно-правового забезпечення розвитку та державного регулювання фермерства в Україні

Як було визначено в теоретичному розділі, державне регулювання фермерства націлено на створення умов для розвитку ефективних та гнучких форм господарювання в АПК, діяльність яких націлена на досягнення ЦСР, забезпечення самозайнятості та підвищенні рівня якості соціального життя сільського населення, а також розвитку сільських територій. Одним із перших і основних законів, який регламентує пріоритетність визначених питань є Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві». Пріоритет соціального розвитку села і АПК впливає з надзвичайної важливості і незамінності сільськогосподарської продукції в житті людини і суспільства, необхідності відродження селян як власників землі, носіїв моральності і національної культури. Законом визначені умови, зміст і межі пріоритетного розвитку соціальної сфери та сільського господарства у сільській місцевості, сприяє соціальному захисту сільського населення [56]. Крім того, законом передбачені організаційно-економічні та правові заходи для досягнення встановлених цілей. Серед них законом встановлені: надання аграрним товаровиробникам «права вільного вибору форм власності і напрямів трудової та господарської діяльності, повної власності на результати своєї праці» та «регулювання відносин агровотовиробників та держави за допомогою системи бюджетного фінансування, кредитування, оподаткування, страхування і з широким застосуванням комплексу пільг» [56, ст. 1]. І ще один аспект, на якому доцільно зупинитися - «створення системи аграрного законодавства» [56, ст. 1].

Самітом тисячоліття ООН в 2000 році 189 країн-учасниць визначили основні «Цілі розвитку тисячоліття» (ЦРТ) до 2015 року. ЦРТ являють собою рамки цінностей, принципів та ключових чинників розвитку країн-учасниць проєкту. Україна приєдналася до «Декларації тисячоліття» ООН та взяла зобов'язання адаптувати ЦРТ з їх досягненням до 2015 року.

25 вересня 2015 року на Саміті ООН зі сталого розвитку були затверджені нові орієнтири - була прийнята Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» №70/1, в якій були визначені 17 ЦСР та 169 завдань сумарно за всіма цілями [57, 58].

Прийняття визначених цілей і завдань регламентовані Указом Президента «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» та відображені в національній доповіді «Цілі сталого розвитку» [59]. В доповіді визначені індикатори для досягнення та контролю. На їх основі творена система національних 17 цілей, поставлено 86 завдань в межах кожної цілі та встановлено 172 індикатора для моніторингу. Серед визначених індикаторів актуальними в межах даного дослідження - це розвиток сільського господарства і підприємництва, які в кінцевому випадку обумовлюють перспективи реалізації можливостей ФГ в реалізації ЦСР.

Відносини, які пов'язані із створенням та діяльністю ФГ в Україні, регулюються ст. 114 ГК України від 16 січня 2003 р. №436-IV, законом про ФГ від 19 червня 2003 року та іншими нормативними актами [35, ст. 114, п. 3]. При цьому, ГК ФГ визначається «формою підприємництва громадян з метою виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції» [35, ст. 114]. В діючому законі про ФГ визначено як «форма підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського

виробництва, особистого селянського господарства...» [36, ст. 1].

Таким чином, в законі уточнені питання щодо видів господарювання та видів відносин, щодо використання землі. Щодо першого, то відповідно до п. 4 ст. 1 ЗУ «Про фермерські господарства» ФГ реєструється державою у вигляді юридичної особи або фізичної особи – підприємця (ФОПу) [36, ст. 1]. Щодо другого аспекту, то для господарювання фермеру надаються земельні ділянки у власність або / та у користування (в тому числі на умовах оренди), вони повинні бути виокремленими в межах категорії земель сільськогосподарського призначення, визначених ЗК України [60, ст. 28, 31, 33].

Окремого розгляду потурбує питання створення умов для реєстрації ФГ та регулювання діяльності вже діючих ФГ. При цьому регулювання діючих господарств містить регулювання та забезпечення організаційних, фінансових та соціально-інфраструктурних питань. Основним документом, на якому базується розвиток фермерства в Україні, є «Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки». Концепція передбачала збільшення кількості ФГ із земельною площею менше ніж 100 га, збільшення частки ФГ у валовому виробництві продукції сільського господарства, збільшення кількості СОК, створених фермерами, збільшення площі оброблюваних сільськогосподарських земель під вирощування органічної сільськогосподарської продукції; призупинити скорочення поголів'я ВРХ у ФГ при збільшенні частки виробництва продукції тваринницького походження в загальному обсязі ВВП, підвищити рівень енергооснащеності ФГ у країні [61].

У жовтні 2021 року Президент підписав Закон про активізацію діяльності СФГ, які в подальшому повинні були створити ФГ-юридичні особи або об'єднатися у кооперативи [62]. Відповідно до законів «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» та «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств» для українських ФГ була запропонована низка пільгових заходів та стимулів [63, 64]. Уточнено положення

про створення, реєстрацію (порядок і документація) та діяльність СФГ без статусу юридичної особи. Крім наявності спрощеної системи оподаткування, передбачено пільгу зі сплати ЄСВ за всіх членів, включно з головою фермерського господарства [65]. Крім того, у травні 2019 року КМУ ухвалив постанову № 565 «Про затвердження Порядку надання сімейним фермерським господарствам додаткової фінансової підтримки через механізм доплати на користь застрахованих осіб – членів/голови сімейного фермерського господарства єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування». Постанова передбачає, що члени або голови господарств без статусу юридичної особи отримуватимуть додаткову виплату ЄСВ [66].

Причиною пріоритетності для держави розробки механізму перетворення ОСГ у СФГ є те, що Україна до 2027 року готується стати членом єдиного ринку ЄС. Це означає можливості для сільськогосподарських товаровиробників отримати доступу до дотаційних механізмів ЄС. Голова підкомітету з питань місцевих податків і зборів Комітету ВРУ з питань фінансів, податкової та митної політики Мар’ян Заблоцький на форумі «Сільський розвиток у контексті євроінтеграції України» під час доповіді констатував можливість отримувати дотації від ЄС виключно маленькими фермерами. В Україні, за його словами, під визначену категорію підпадають діючі ОСГ. Тому саме для них потрібно розробити державні програми підтримки, зробити окреме оподаткування та провести процедуру перетворення в юридичні особи [67].

Щодо підстав для створення ФГ, то слід підкреслити, що визначення механізму перетворення існуючих особистих господарств на ФГ було пріоритетним для держави [68]. Крім того, слід зазначити, що в Україні існує три категорії сільськогосподарських виробників, які мають свої специфічні проблеми та інтереси у веденні ФГ, а саме:

- власники земельних паїв з метою ведення діяльності, пов’язаної з вирощуванням сільськогосподарської продукції. Виробники цієї категорії не орендують земельні ділянки, використовують власні ділянки або орендовані землі без офіційного оформлення та працюють самостійно, без залучення робочої сили.

Такі господарства виробляють значну частину картоплі, молока, овочів, фруктів та іншої сільськогосподарської продукції. Основна проблема таких господарств з погляду держави полягає в тому, що вони зазвичай не зареєстровані як юридичні особи, а отже, не платять податки. Крім того, вони не мають офіційного договору оренди землі, і тому не можуть управляти орендними відносинами. Крім того, існують такі питання, як оцінка якості продукції, виробленої цією категорією виробників, можливість експорту продукції як несировинних товарів і обмежений доступ до різних інструментів фінансування;

- громадяни, які отримали в 1990-2000-х роках від держави ділянки землі (до 100 га в постійне користування, з яких 50 га - рілля) і згодом збільшили свій земельний банк за рахунок оренди земельних часток. Проблеми цієї категорії фермерів пов'язані з такими питаннями, як рейдерство земель, логістика та використання сучасних технологій для конкуренції з великими сільськогосподарськими підприємствами (переважно агрохолдингами);

- «фіктивні» фермери, ті що реєструвалися для отримання державної підтримки у вигляді податкових пільг для новостворених господарств і можливості придбати землю в держави поза аукціонів. Отриману підтримку потім передавали великим сільськогосподарським підприємствам, які, своєю чергою, здавали орендовану землю в суборенду іншим господарствам.

Слід визнати, що наявність трьох категорій фермерів вимагала від держави механізму підтримки розвитку перших двох категорій ФГ та надання їм державної підтримки, а також наявного механізму виявлення шахрайських дій по типу третьої категорії фермерів та застосування до них відповідних інструментів впливу.

Аналізуючи наявні дослідження, присвячені проблемі фінансування сільського господарства, можна виокремити дві пропозиції щодо законодавчого вдосконалення кредитної підтримки сільського господарства загалом та фермерства, зокрема: перша стосується ухвалення різноманітних спеціальних законів (наприклад, В.П. Жушман обґрунтував доцільність прийняття закону «Про кредитування товаровиробників сільськогосподарської продукції» або П.Ю. Шведенко - закону «Про надання кредитів аграрним товаровиробникам та порядок

їх повернення на пільгових умовах» [69, 70]. Друга стосується ухвалення «Державної Програми пільгового кредитування сільськогосподарських товаровиробників (зокрема, сільськогосподарських кооперативів, фермерських господарств, осіб, що ведуть особисте селянське господарство)», яка затверджуватиметься КМУ.

Що стосується першої пропозиції, то ми вважаємо недоцільним обмежувати кредитні відносини тільки сільськогосподарськими виробниками і регулювати їх окремо. Крім безпосередніх виробників аграрної продукції, пільгових умов фінансування потребують усі учасники сільськогосподарського ринку, включно з переробниками, заготівельниками, зберігачами, гуртовими ринками сільськогосподарської продукції та іншими суб'єктами.

Що стосується державної програми пільгового кредитування, то ми вважаємо, що система державної підтримки сільського господарства має регулюватися Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України». У законі мають бути прописані основні правові засади, що стосуються основних напрямів кредитної підтримки. А саме: від прямого пільгового кредитування та механізму здешевлення до створення державного сільськогосподарського / аграрного банку. Такий підхід закріплений у чинному законодавстві.

Нині державна фінансова підтримка агропромислового комплексу України регулюється Законом України «Про Державний бюджет України» та Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України», відповідно до яких програми, напрями та механізми витрачання бюджетних коштів визначаються та щорічно затверджуються постановою КМУ [71]. Одним із основних напрямів прямої державної підтримки суб'єктів АПК є зниження вартості кредитів (здешевлення) та компенсація лізингових платежів. Здешевлення кредитів відбувається у формі субсидування кредитів. Це означає, що банки субсидують частину плати (відсотків) за кредитами в національній та іноземній валютах. Компенсація лізингових платежів - це часткове відшкодування лізингових платежів

за машини та/або обладнання, придбані сільськогосподарськими товаровиробниками у фінансовий лізинг [72-74].

З 16 лютого 2022 року на основі постанови КМУ було створено Фонд часткового гарантування кредитів у сільському господарстві. Фонд призначений для надання допомоги дрібним сільськогосподарським виробникам (які володіють і використовують менше 500 га землі). Гарантії з фонду планується надавати на суму до 50,0 % непогашеного основного боргу перед фінансовими та банківськими установами на строк до 10 років [75, 76].

З початку широкомасштабного вторгнення рф з метою підтримки сільськогосподарських товаровиробників та ФГ, адоптації наявних програм до умов часу Мінфіном розробив єдиний підхід до застосування державних програм «Доступні кредити 5-7-9%» та «Доступний фінансовий лізинг 5-7-9%». Крім того, були розширені можливості доступу і суб'єкти, які мали право користуватися даними програмами [77]. Постанова уряду впорядкувала термінологію раніше ухвалених постанов, що стосуються реалізації державних програм і кредитної підтримки на основі портфельних гарантій. Це дало змогу забезпечити єдиний підхід під час практичного застосування цих постанов з метою надання фінансової державної підтримки суб'єктам господарювання для проведення сільськогосподарських робіт восени 2022 року та весною 2023 року.

Згідно із Законом України «Про фермерські господарства», новоствореним фермерським господарствам надається підтримка з державного та місцевих бюджетів, у тому числі з Українського державного фонду підтримки фермерських господарств. Для ФГ в проєкті Державного бюджету України щорічно КМУ передбачає кошти на меліорацію земель, включаючи зрошення та осушення, консервацію малопродуктивних сільськогосподарських земель, кошти на придбання сільськогосподарської техніки (комбайнів, тракторів, автомобілів, бульдозерів, посівних машин тощо [36]. В Україні для виробників тваринницької продукції передбачено спеціальні бюджетні дотації. Напрями, розміри та механізми отримання дотацій визначено в Програмі підтримки розвитку тваринництва та переробки сільськогосподарської продукції.

Ще одним питанням у рамках державного регулювання фермерства є функціонування системи агрострахування [78]. До 2008 року держава підтримувала його розвиток шляхом виділення та використання відповідних коштів у бюджеті. Відтоді обсяг фінансування страхування з кожним роком скорочувався, а з 2018 року не виділявся зовсім.

Що стосується нормативного забезпечення агрострахування, то у ВРУ в першому читанні пройшов законопроект «Про особливості здійснення страхування сільськогосподарської продукції за державної фінансової підтримки». Розробники законопроекту визнають, що система агрострахування, пропонована в законі, близька до кращої міжнародної практики. Модель передбачає створення Державної агенції, пулу страховиків та механізми співпраці між агенцією, страховиками і аграріями.

Від початку повномасштабного вторгнення рф в Україну аграрний сектор економіки вже зазнав, мабуть, найбільших втрат. На жаль, на сьогодні українське законодавство не передбачає чіткого механізму компенсації збитків, завданих військовими діями. Тому є питання для негайного вирішення, яке стосується розробки механізму підтвердження збитків ФГ та оцінки втрат для подальшої компенсації.

2.2 Аналіз стану та проблем розвитку фермерських господарств України та Сумської області

Аналіз даних по Україні дає змогу констатувати, що до 2022 року сільське господарство (разом із рибним та лісовим господарством) забезпечувало близько 10,5% валової доданої вартості, створеної всіма суб'єктами господарювання в Україні. А за результатами діяльності 2021 року дана частка становила 12,7%. За результатами ж діяльності 2022 року валова додана вартість підприємств АПК зменшилась та, що є негативним явищем, зменшилась її частка в структурі валової доданої вартості до 9,3% (рисунок 2.1).

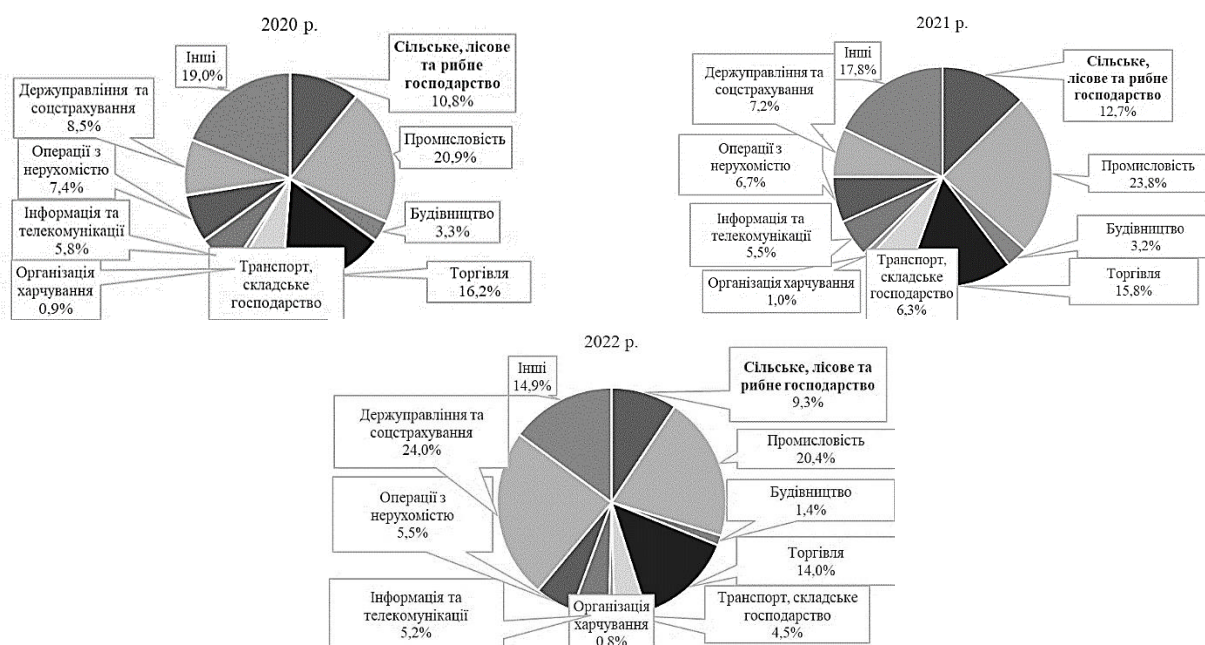

Рисунок 2.1 - Динаміка і структура валової доданої вартості в Україні в 2020-2022 р.р., за видами економічної діяльності

Джерело: [79]

В Україні за період з 2020 р. по 2022 рік, загальна вартість продукції сільського господарства господарствами усіх категорій виробників (у постійних цінах 2016 року) зменшилася на 77696,8 млн. грн., за минулий 2022 рік зменшення становило -178141,6 млн. грн. (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1 – Динаміка виробництва продукції сільського господарства у постійних цінах 2016 року за категоріями господарств в 2020-2022 р.р., млн. грн.

Показники	2020 р.	2021 р.	2022 р.	Темп росту, +,-	
				2022 р. до 2020 р.	2022 р. до 2021 р.
1	2	3	4	5	6
Господарства усіх категорій					
Продукція сільського господарства	612121,5	712566,3	534424,7	-77696,8	-178141,6
- продукція рослинництва	473377,0	580267,7	417792,7	-55584,3	-162475,0
- продукція тваринництва	138744,5	132298,6	107691,1	-31053,4	-24607,5
- підприємства					
Продукція сільського господарства	395717,7	484101,0	426008,9	30291,2	-58092,1
- продукція рослинництва	323198,2	413004,6	379138,2	55940,0	-33866,4
- продукція тваринництва	72519,5	71096,4	59436,6	-13082,9	-11659,8

Продовження таблиці 2.1

1	2	3	4	5	6
у т.ч. фермерські господарства					
Продукція сільського господарства	65771,8	90259,5	х	х	х
- продукція рослинництва	62295,1	86420,9	х	х	х
- продукція тваринництва	3476,7	3838,6	х	х	х
- господарства населення					
Продукція сільського господарства	216403,8	228465,3	164495,0	-51908,8	-63970,3
- продукція рослинництва	150178,8	167263,1	114575,2	-35603,6	-52687,9
- продукція тваринництва	66225,0	61202,2	49329,0	-16896,0	-11873,2

Джерело: [80, 81]

За останній рік дослідження (2022 р.) зменшення вартості сталося, як за рахунок зменшення вартості продукції рослинництва на 162475,0 млн. грн., так і за рахунок продукції тваринництва на 24607,5 млн. грн. на відміну від показників 2020 року, у порівнянні з яким зменшення загального виробництва продукції відбулося при зростанні вартості продукції тваринництва.

Якщо порівняти виробництво продукції за категоріями виробників, то традиційно, в тому числі і за період дослідження, найбільшу частку продукції сільського господарства виробляють на підприємствах (64,6%, 67,9% та 72,1% відповідно у 2020 р., 2021 р. та 2022 р.) (рисуюнок 2.2).

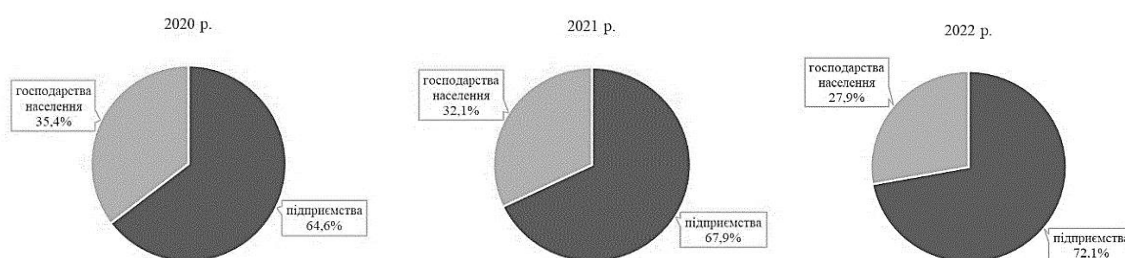

Рисунок 2.2 - Структура та динаміка виробництва продукції сільського господарства за категоріями господарств в 2020-2022 р.р.

Джерело: [80, 81]

Визначена загальноукраїнська тенденція щодо зменшення обсягу та вартості виробництва продукції сільського господарства в цілому по Україні, спостерігається і в Сумській області, яка є базою даного дослідження. При цьому,

як свідчать дані рисунку 2.3 темп зміни індексів виробництва за період дослідження в Сумській області краще, проте, простежується загальна тенденція до зниження вартості виробництва, як у підприємствах, так і у населення.

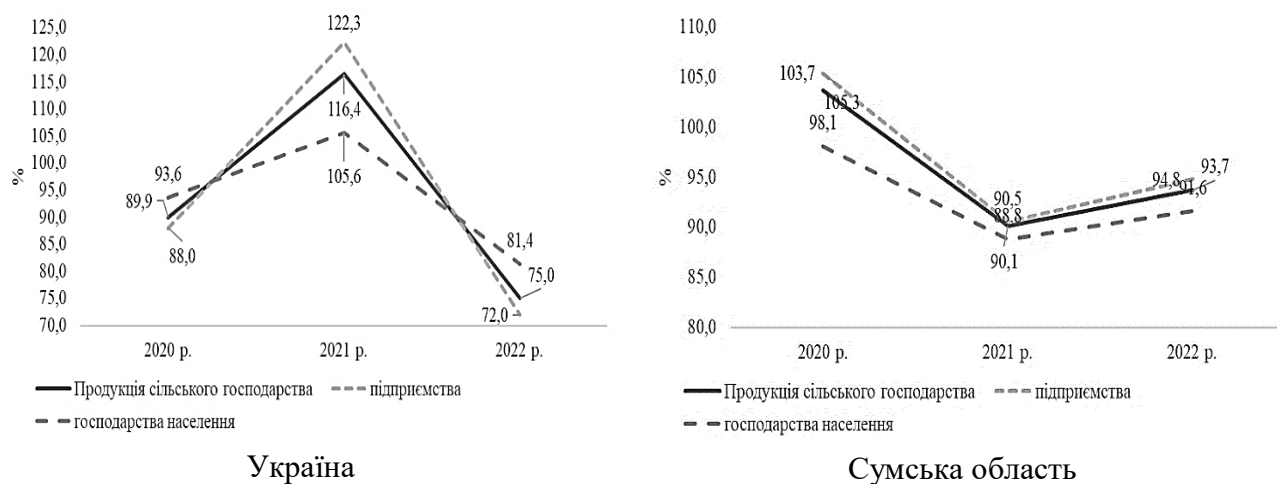

Рисунок 2.3 - Динаміка індексів виробництва продукції сільського

господарства за категоріями господарств в Україні та Сумській області за 2020-2022 р.р.

Джерело: [81]

Аналогічну тенденцію маємо по індексах сільськогосподарської продукції за видами (рисунок 2.4).

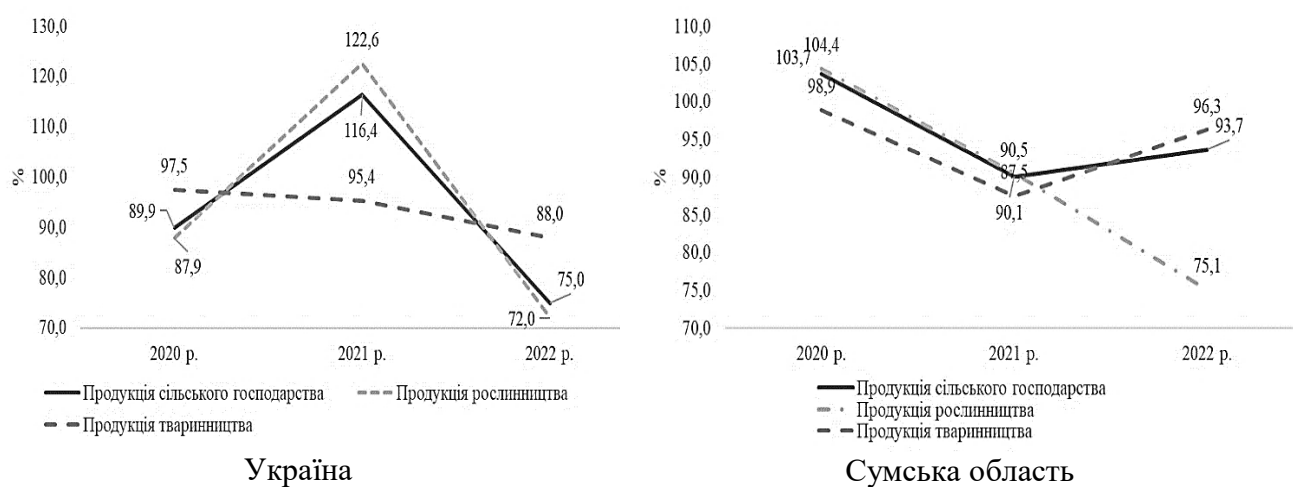

Рисунок 2.4 - Динаміка індексів сільськогосподарської продукції за видами в Україні та Сумській області за 2020-2022 р.р. (у % до попереднього року)

Джерело: [81, 82, с. 22,]

Так, як свідчать дані графіків рисунку 2.4, індекси виробництва сільського господарства характеризують зменшення виробництва, як продукції рослинництва, так і продукції тваринництва. При цьому, негативним показником по Сумській області є зменшення виробництва продукції рослинництва (75,1% за 2022 рік у порівнянні з 2021 роком). Проте, цей показник кращий, ніж в цілому по Україні (72,0%).

Із-за відсутності офіційних даних за 2022 р. щодо виробництва продукції сільського господарства ФГ в Україні, зазначимо тільки, що до 2021 р. зберігалася тенденція до збільшення вартості продукції, виробленої ФГ та частки даної продукції в загальному обсязі виробництва (2019 р. - 17,6%, 2020 р. - 16,6% та 2021 р. - 18,6%) (рисунок 2.5).

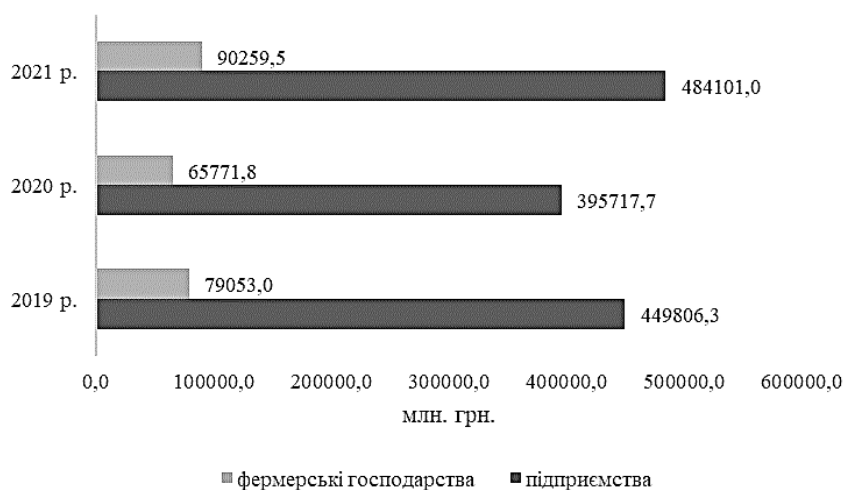

Рисунок 2.5 - Динаміка виробництва продукції сільського господарства підприємствами та ФГ в Україні за 2019-2021 р.р., млн. грн.

Джерело: [80, с. 23]

Загальна вартість продукції сільського господарства, виробленої ФГ в 2021 р. збільшилася у порівнянні з 2020 р. на 24487,7 млн. грн. при збільшенні, як продукції рослинництва (на 24125,8 млн. грн.), так і продукції тваринництва (на 361,9 млн. грн.).

З точки зору предмета цього дослідження, доцільно акцентувати увагу на тому, що частка виробництва продукції сільського господарства населенням є

значною. Порівняно з ФГ, вони виробляють продукції більш ніж удвічі більше (див. табл. 2.1). З огляду на перспективи розвитку фермерства, господарства населення розглядаються як основа для подальшого їх розвитку. За офіційними даними, близько 43,0% усієї сільськогосподарської продукції виробляється населенням на землях особистих підсобних господарств, зокрема 82,0% фруктів і ягід, 98,0% картоплі, 86,0% овочів і 69,0% молока. Ця сільськогосподарська продукція не призначена для експорту, методи зберігання потребують удосконалення, а виробництво пов'язане зі значними трудовитратами. Крім того, у дрібних фермерів (які обробляють менше 20 га) є можливість змінити свій розмір або перереєструватися в юридичну особу.

В Україні станом на 1 січня 2023 року було зареєстровано 1465,0 тис. юридичних осіб, проти 1395,4 тис. станом на 01.01.2021 року та 1437,0 тис. станом на 01.01.2022 року (таблиця 2.2).

Таблиця 2.2 - Динаміка та структура кількості зареєстрованих юридичних осіб за видами економічної діяльності за 2020-2022 р. р., станом на 01.01

Види	2021 р.		2022 р.		2023 р.		Темп росту, тис. од.	
	тис. од.	%	тис. од.	%	тис. од.	%	2023 р. / 2021 р.	2023р. / 2022 р.
Фермерське господарство (ФГ)	47,8	3,4	48,9	3,4	49,6	3,4	1,8	0,7
Приватне підприємство (ПрП)	200,2	14,3	200,0	13,9	199,9	13,6	-0,3	-0,1
Державне підприємство (ДП)	3,7	0,3	3,7	0,3	3,5	0,2	-0,2	-0,1
Акціонерні товариства (АТ)	13,7	1,0	13,6	0,9	13,6	0,9	-0,2	-0,1
Товариство з обмеженою відповідальністю (ТОВ)	707,4	50,7	743,7	51,8	761,8	52,0	54,4	18,1
Товариство з додатковою відповідальністю (ТДВ)	1,5	0,1	1,5	0,1	1,5	0,1	0,0	0,0
Повне товариство (ПТ)	1,3	0,1	1,3	0,1	1,3	0,1	0,0	0,0
Кооперативи	28,6	2,0	29,3	2,0	29,6	2,0	1,0	0,3
Інші організаційні форми	391,2	28,0	395,0	27,5	404,3	27,6	13,1	9,2
Усього юридичних осіб	1395,4	100,0	1437,0	100,0	1465,0	100,0	69,5	27,9

Джерело: [83, с. 175]

Щодо частки ФГ з загальній кількості зареєстрованих юридичних осіб, то в 2022 році вона становила 3,38% (рисунок 2.6).

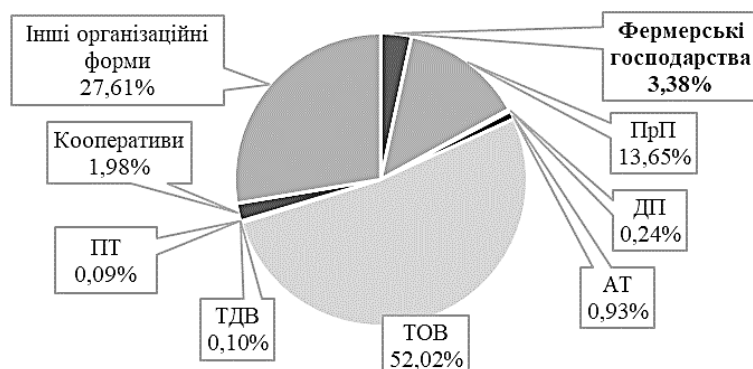

Рисунок 2.6 - Структура кількості зареєстрованих юридичних осіб за видами економічної діяльності за 2022 р. (станом на 01.01.2023 року)

Джерело: [83, с. 175]

Слід зауважити, що протягом періоду дослідження, кількість ФГ - юридичних осіб збільшилася на 699 одиниць при зменшенні частки в загальній структурі зареєстрованих юридичних осіб з 3,43% до 3,38% (таблиця 2.3).

Таблиця 2.3 - Динаміка кількості ФГ та сільськогосподарських кооперативів в Україні за 2020-2022 р. р., станом на 01.01

Види	2021 р.		2022 р.		2023 р.		Темп росту, од.	
	од.	%	од.	%	од.	%	2023р./2021р.	2023р./2022р.
Усього юридичних осіб	1395448	100,0	1437009	100,0	1464953	100,0	69505	27944
в т.ч.: фермерські господарства	47803	3,43	48868	3,40	49567	3,38	1764	699
кооперативи	28596	2,05	29337	2,04	29588	2,02	992	251
з них: сільськогосподарський виробничий	1000	0,07	1001	0,07	988	0,07	-12	-13
сільськогосподарський обслуговуючий	1279	0,09	1274	0,09	1262	0,09	-17	-12

Джерело: [83, с. 175]

Як свідчать дані таблиці 2.3, загальна кількість ФГ станом на 01.01.2023 року становила 49567 (див. також рисунок В.1 і таблицю В.1, Додаток В), також крім

ФГ, в Україні зареєстровані сільськогосподарські кооперативи (СВК та СОК). Станом на 01.01.2023 року їх загальна кількість становила 2250 од. проти 2275 од. станом на 01.01.2022 року. Із загальної кількості с.-г. кооперативів 988 од. (проти 1001 од. станом на 01.01.2022 року) - СВК та 1262 од. (проти 1274 станом на 01.01.2022 року) - СОК. За 2022 рік відбулося зменшення на 25 од.: на 13 од. СВК та на 12 од. СОК.

На Сумщині збережено природний та ресурсний потенціал для подальшого розвитку АПК. На території області здійснюють діяльність сільськогосподарські підприємства різних форм власності (без ФГ) – 392, 1088 - ФГ, підприємства харчової та переробної промисловості - понад 170, сільськогосподарських кооперативів – 48; домогосподарств (особистих селянських господарств) - 124,2 тис..

Загальна площа сільськогосподарських угідь становить 1,7 млн. га, у тому числі ріллі – 1,2 млн. га. У 2023 році із-за воєнних дій планується зменшення загальної площі ріллі до 1,13 млн. га (таблиця 2.4).

Таблиця 2.4 - Виробництво основних видів продукції сільського господарства в Сумській області за 2021-2023 р. р.

Продукція	Одиниці виміру		2021 р.	2022 р.	2023 р.**	Темп росту, +,-	
						2023р./2021р.	2023р./2021р.
Зерно	Пл*	тис. га	722,0	539,0	518,0	-204,0	-21,0
	Ур*	ц/га	59,0	64,4	69,4	10,4	5,0
	Вал*	млн т	4,3	3,5	3,6	-0,7	0,1
Олійне насіння	Пл	тис. га	362,0	462,0	442,2	80,2	-19,8
	Ур	ц/га	27,5	26,4	27,0	-0,5	0,6
	Вал	млн т	1,0	1,2	1,2	0,2	0,0
Картопля	Пл	тис. га	54,0	54,0	43,9	-10,1	-10,1
	Ур	ц/га	146,9	164,4	170,1	23,2	5,7
	Вал	млн т	0,80	0,90	0,75	-0,05	-0,15
Овочі	Пл	тис. га	4,6	4,8	4,5	-0,1	-0,3
	Ур	ц/га	183,5	200,6	170,8	-12,7	-29,8
	Вал	тис. т	84,4	96,3	76,9	-7,5	-19,4
Молоко		тис. т	353,3	293,2	281,0	-72,3	-12,2
М'ясо		тис. т	56,5	33,9	30,5	-26,0	-3,4
Яйце		млн. шт.	350,0	262,5	248,0	-102,0	-14,5
Посівна площа		млн га	1,21	1,21	1,13	1,08	-0,13

*Пл - площа, Ур - урожайність, Вал - валовий збір; ** - прогнозовані дані

Джерело: Стратегія відновлення та розвитку економіки Сумської області на 2022-2024 роки

Регіональне виробництво продукції сільського господарства становить: зерна всього - 3,6 млн. т, в т. ч.: для борошна та круп - 0,331 млн. т, що перевищує потребу у 3,1 рази; зерна фуражного - 3,269 млн. т (у 8,3 рази перевищує потребу); олійного насіння для олії - 1,2 млн. т, (у 24 рази перевищує потребу); картоплі – 0,75 млн. т (у 7,5 рази перевищує потребу); овочів борщового набору – 76,9 млн. т, (у 2,1 рази перевищує потребу); яєць – 248,0 млн. шт. (162% до потреби); молока і молочних продуктів – 281,0 тис. т, (у 2,3 рази перевищує потребу); м'яса і м'ясних продуктів – 30,5 тис. т (118% до потреби).

Станом на 01 жовтня 2023 р. в усіх категоріях господарств області поголів'я корів становило 47,3 тис. або 83% до рівня 2021 року. Поголів'я свиней становило 68,1 тис. голів або 77% до рівня 2021 року; овець та кіз – 22,9 тис. голів (77%); птиці – 4,4 млн голів або 96% до рівня 2021 року. Прогнозується до кінця року скорочення поголів'я корів, овець, кіз та птиці, а також прогнозується збільшення поголів'я свиней.

Слід визначити, що у загальній структурі виробництва сільськогосподарської продукції всіма суб'єктами господарювання області, частка виробництва ФГ становить близько 6-8% на рік. Проте, показники рівня технічної оснащеності та ефективності виробництва, рівня урожайності є нижче у порівнянні із більшими за розміром сільськогосподарськими підприємствами.

Відповідно до офіційної інформації Департаменту АПР Сумської ОДА-ОВА та Головного управління статистики в Сумській області станом на 01 січня 2023 р. в Сумській області зареєстровано 1088 ФГ, що на 21 ФГ більше порівняно з показником на 1 січня 2022 р.; фактично здійснюють діяльність – 672 ФГ. У 2022 р. зареєстровано 19 нових ФГ. у 2021 р. – 41 та у 2020 р. - 34. В обробітку ФГ області знаходиться 147,7 тис. га земель сільськогосподарського призначення.

Станом на 01 січня 2023 р. по Сумській області зареєстровано 48 сільськогосподарських кооперативів, даний показник залишається незмінним вже протягом 3 років. Проте діючих кооперативів зменшилось з 14 в 2021 р. до 9 в 2022 р. (таблиця 2.5, таблиця В.2, Додаток В).

Таблиця 2.5 - Кількість та напрями діяльності сільськогосподарських кооперативів у Сумській області станом на 01 січня 2023 р.

Параметри діяльності	Кількість, од.
Всього зареєстровано	48
з них діючих	9
За основними напрямками діяльності:	
- з обробітку землі	6
- молочарський	2
- плодоовочевий	1

Джерело: [84]

В 2022 р., за даними таблиці 2.5 функціонували 6 СОК, які спеціалізуються на обробці землі та 3 ВСК, 2 з яких молочарські та 1 плодоовочевий.

На завершення аналізу діяльності ФГ Сумської області, доцільно охарактеризувати втрати, які несе сільське господарство під час військової агресії рф. Відповідно до інформації Головного управління Укрдержстату з надзвичайних ситуацій у Сумській області робіт по обстеженню та розмінуванню потребують більше ніж 217 тис. га сільськогосподарських угідь. За 2022 рік піротехніками Міжрегіонального центру швидкого реагування розмінувано (очищено) земель сільськогосподарського призначення і виробничих потужностей агровиробників на 121 га площі. Для фіксації фактів завданих збитків АПК в результаті збройної агресії рф, Мінагрополітики запроваджено процедуру збору інформації про втрати в рослинництві та тваринництві, зруйновані виробничі потужності, викрадену/знищену сільськогосподарську техніку, тощо.

Таким чином, підводячи підсумок аналізу стану розвитку фермерства в Україні та Сумській області, можна визначити, що стримуючими факторами розвитку галузі АПК та фермерства, як його частки є: низький рівень закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію; зростання транспортних витрат при експорті сільськогосподарської продукції та продовольства; відсутність пільгових кредитів для проведення сезонних сільськогосподарських робіт (до 5-ти % річних); прямі втрати сільськогосподарських товаровиробників (виробничі приміщення, техніка, тварини) завданні через військову агресію рф; зменшення площі ріллі

внаслідок засмічення вибухонебезпечними предметами та пошкодження родючого шару ґрунту.

Враховуючи також і інші проблеми сільськогосподарського виробництва та функціонування ФГ, в Сумській області була розроблена «Стратегія регіонального розвитку Сумської області на період відновлення». Крім того, на подальше, Департамент агропромислового розвитку Сумської ОДА-ОВА, спільно з РДА – РВА, сільськими, селищними, міськими радами розробляє заходи щодо: організації діяльності на рівні ТГ області щодо визначення збитків та втрат завданих сільськогосподарським товаровиробникам через військову агресію РФ; відновлення діяльності та створення нових об'єктів з первинної та поглибленої переробки сільськогосподарської продукції; розробки механізмів кадрового забезпечення та розвитку людського ресурсу; залучення міжнародної та державної грантової підтримки в сільське господарство та переробну промисловість, в т. ч. на розвиток ФГ.

2.3 Аналіз напрямів та обсягів державної підтримки розвитку фермерства

В межах застосування правових інструментів державного регулювання фермерства та АПК України щорічно в Законі України «Про Державний бюджет України» затверджуються напрямки / програми підтримки розвитку аграрного сектору економіки та відповідні обсяги фінансування за ними.

Окремим напрямом державної фінансової підтримки ФГ є програма «Розвиток ФГ», яка на 2022 рік передбачала субсидію на одиницю оброблюваних сільськогосподарських угідь та дотацію за утримання корів визначеної кількості. Крім фінансової підтримки ФГ за даними напрямком, доречно акцентувати, що на 2022 рік в межах розвитку ФГ вперше була передбачена виплата на послуги, які надаються дорадниками, як діючим, так і новоствореним ФГ. При цьому, компенсації підлягало 90% вартості дорадчих послуг, які надаються на основі укладених договорів [84] (таблиця В.3, Додаток В).

Щодо обсягів фінансування, то за період 2018 - 2022 р.р відповідними бюджетами були встановлені такі розміри фінансування: 6,3 млрд. грн., 5,9 млрд. грн., 4,0 млрд. грн., 4,1 млрд. грн. та 4,6 млрд. грн. відповідно за роками. У зв'язку з повномасштабною агресією з боку РФ з березня 2022 року напрями / програми, за якими передбачалося фінансування аграрного сектору економіки України, були скасовані або виділення коштів на їх фінансування було призупинено [85].

Обсяги державної фінансової підтримки ФГ у 2020 р. та 2021 р. передбачалися 400,0 млн. грн. та 210,0 млн. грн. (таблиця 2.6).

Таблиця 2.6 - Планові обсяги державної фінансової підтримки АПК на 2020-2021 р.р., млн. грн.

Напрямок фінансування	2020 р.	2021 р.	Темп росту, млн. грн.
Часткова компенсація вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва	1050	1050	0
Підтримка заходів в АПК шляхом здешевлення кредитів	1200	1200	0
Підтримка розвитку садівництва, виноградарства та хмелярства	400	450	50
Підтримка розвитку ФГ	400	210	-190
Підтримка розвитку тваринництва та переробки сільськогосподарської продукції	1000	1150	150
Разом	4000	4110	110

Джерело: Закони України «Про Державний бюджет» у 2020-2021 р.р.

Порядок і механізм використання коштів для фінансування сільськогосподарських товаровиробників, передбачених державним бюджетом на відповідний рік, регламентується постановою КМУ «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки сільгосптоваровиробників» №77, прийнятою 8 лютого 2017 р.. Нею щорічно визначаються напрями спрямування виділених бюджетних коштів на поточний рік з конкретизацією всіх вимог, щодо руху і використання коштів зазначених напрямків. В таблиці В.4 наведені вимоги для отримання коштів державної фінансової підтримки на 2022 рік (Додаток В). Визначена державна фінансова підтримка за програмами надається або через уповноважений банк,

або через Укрдержфонд, або через відповідні структурні підрозділи ОДА-ОВА, на які покладені повноваження з питань розвитку АПК.

Найбільша частка загального обсягу державного фінансування у 2021 році, як і в попередні роки, припадає на програму «Підтримка заходів в АПК шляхом здешевлення кредитів», на яку було виділено 1,05 млрд. грн.. У межах цієї програми сільськогосподарським організаціям компенсувалася частина відсотків за банківськими кредитами, отриманими у національній валюті. У 2021 році за результатами цієї програми Мінагрополітики через Державне казначейство виділило регіонам у бюджетні кошти в розмірі 1,048 млрд. грн., які були фактично використані [86].

Наступною за величиною бюджетною програмою стала «Часткова компенсація вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва», на яку було виділено 1,0 млрд. грн.. Техніка та обладнання, витрати на які частково компенсуються з державного бюджету 2021 року, включає більше понад 200 заводів-виготовлювачів та до 20 тис. найменувань техніки та обладнання.

На державну підтримку тваринництва у 2021 році було передбачено 1,115 млрд. грн., але за підсумками року фактично було освоєно 1,039 млрд. грн. На програму, пов'язану із розвитком садів, виноградників і ягідників, було передбачено 450 млн. грн.. Реалізації цієї програми зробила значний внесок у розвиток садівництва, виноградарства та хмелярства України з 2018 року.

Щодо фінансової підтримки розвитку фермерів, то в державному бюджеті на 2021 рік було передбачено 210 млн. грн., а фактично використано 203,3 млн. грн. (таблиця 2.7).

В 2021 року фінансову підтримку за програмами розвитку фермерства отримали 5010 ФГ та кооперативів (6 СОК) на суму близько 8,6 млн. грн.. Умовами для використання коштів даної програми були: наявність до 500 га землі сільськогосподарського призначення та до 15 млн. грн. чистого доходу за звітний рік.

Таблиця 2.7 - Показники обсягів державної фінансової підтримки розвитку ФГ у 2021 році, млн. грн.

Напрями	План	Факт
Компенсація вартості насіння рослин вітчизняного виробництва	7,6	6,4
Компенсація витрат, пов'язаних з наданими сільськогосподарськими дорадчими послугами	0,2	0,2
Фінансова підтримка сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК)	8,6	8,6
Компенсація вартості придбаної сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва	110,9	108,8
Програма по здешевленню кредитів	10,9	8,5
Бюджетна субсидія на 1 га оброблюваних угідь - новоствореним ФГ	28,7	28,1
Бюджетна субсидія на 1 га оброблюваних угідь - іншим ФГ	43,1	42,7
Разом	210,0	203,3

Джерело: [86]

Аналіз ситуації щодо фінансування АПК в Сумській області, дав змогу констатувати, що в ній спостерігається тенденції, аналогічні загальноукраїнським. Тобто, найбільше фінансування приходить на часткову компенсацію вартості сільськогосподарської техніки та обладнання та на здешевлення кредитів [87]. Так, на часткову компенсацію в 2021 році з державного бюджету аграрії отримали 66,015 млн. грн. та 39,455 млн. грн. було отримано на часткову компенсацію відсотків за користування кредитами (таблиця В.5, Додаток В).

Аналіз функціонування та фінансування агровиробників, у тому числі фермерів, у Сумській області у 2022 році показує, що були використані всі можливі програми фінансування. Після поновлення роботи створеного Мінагрополітики Державного аграрного реєстру (ДАР) у серпні 2022 року, понад 800 суб'єктів господарювання зареєструвалися для отримання фінансової підтримки за програмою «Підтримка фермерських господарств та інших виробників сільськогосподарської продукції».

За програмним напрямом «Бюджетна субсидія на одиницю оброблюваних угідь сільськогосподарського призначення» було виділено 57,6 млн. грн. 581 заявнику (з розрахунку 31000 грн. на гектар). За програмним напрямом «Спеціальна бюджетна дотація за утримання ВРХ (корів) усіх напрямів

продуктивності» 122 заявникам було виділено 3,8 млн. грн. (з розрахунку 5300 грн. на гектар).

Департамент агропромислового розвитку Сумської ОДА-ОВА спільно з Асоціацією сільських, селищних рад та об'єднаних територіальних громад України і Мінагрополітики працював над забезпеченням сільгоспвиробників області насінням, отриманим в якості гуманітарної допомоги від Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO). В результаті 144 суб'єкти господарювання отримали 2160 посівних одиниць кукурудзи. Це дозволило засіяти кукурудзою на зерно близько 2,5 тис. га. Також отримали насіння соняшнику в обсязі 970 посівних одиниць (засіяли майже 2 тис. га), насіння ріпаку в обсязі 204 посівних одиниць (засіяли майже 600 га). В рамках проекту «Підтримка фермерських господарств, які мають в обробітку до 50 га землі з надання посівного матеріалу озимої пшениці» було надано 600 т насіння озимої пшениці (213 ФГ отримали 426 т та 578 домогосподарств - 174 т для того, щоб засіяти 2,5 тис. га.

В рамках стратегії ФАО з підтримки зберігання зерна для українських виробників аграрної продукції, в межах проекту за підтримки урядів Канади, Японії і австралійської благодійної організації Minderoo Foundation, 60 сільськогосподарських підприємств Сумської області отримали 1400 сховищ для тимчасового зберігання зерна (рукавів) місткістю 200 т.

Крім того, домогосподарства області стали учасниками сільськогосподарської програми за підтримки Міжнародного Комітету Червоного Хреста. У листопаді 2022 року 176 домогосподарств Охтирської ТГ отримали 8000 грн. на закупівлю кормів. У грудні 2022 року було придбано тепличні комплекти, зрошувальну систему, ємності для води, добрива субстрат, стимулятори росту рослин, спанбонд та мотузки були доставлені в кожне домогосподарство разом із комплектом для теплиці. Зокрема, 57 комплектів отримали Боромлянська ТГ, 40 комплектів - Краснопільська ТГ та 8 комплектів - Сумська ТГ. Крім того, було виділено по 10 000 грн. на встановлення теплиць.

Не дивлячись на припинення фінансування за де-якими програмами, які були передбачені бюджетом для фінансування діяльності ФГ у 2022 році, виникли нові

інструменти і джерела фінансування. Їх застосування дало змогу провести весняно-польові роботи в умовах воєнного стану, а також продовжити ведення сільськогосподарського виробництва протягом року. Серед наявних інструментів за участі держави, доцільно виділити організацію пільгового кредитування шляхом участі у програмі «Доступні кредити 5–7–9%», грошові дотації на ВРХ для ФГ, які проводять діяльність у галузі тваринництва та податкові канікули (Додаток В.6) [88].

За офіційною інформацією НБУ за період дії воєнного стану в цілому по Україні банки надали «доступні» кредити на суму понад 28 млрд. грн. майже 8000 підприємствам та ФОПам, з яких 17 млрд. грн. - сільськогосподарським підприємствам на посівну кампанію. Станом на 27 травня 2022 року загальна вартість укладених договорів за програмою становила понад 117 млрд. грн., а 42000 підприємств та ФОП скористалися підтримкою [89].

Щодо Сумської області, то за 2022 рік було надано кредитів на суму 5,4 млрд. грн. з яких 56% або 3,06 млрд. грн. - це кредитний портфель товаровиробників аграрної продукції. Понад 800 аграріїв Сумської області залучили пільгових кредитів за участі державної підтримки на загальну суму 2,4 млрд. грн., у т. ч. за програмою портфельних гарантій (80,0% гарантій держави) було залучено коштів на суму 1,407 млрд. грн..

У 2023 році, в рамках реалізації заходів Програми розвитку АПК Сумської області на період до 2027 року надавалася фінансова підтримка більш вразливим суб'єктам господарської діяльності та домогосподарствам сільського населення. Так, суб'єктам господарювання (фізичним особам) фінансова підтримка була надана на загальну суму понад 14 млн. грн. за такими напрямками:

- 1) часткове відшкодування вартості закупленої сперми бугаїв-плідників для штучного осіменіння маточного поголів'я корів лебединської, української бурої та симентальської молочної порід – 1 суб'єкту господарювання на суму 0,34 млн. грн.;
- 2) часткове відшкодування вартості придбаної установки індивідуального доїння (доїльний апарат) – 5 фізичним особам на загальну суму 0,06 млн. грн.;

3) спеціальна бюджетна дотація за утримання ВРХ (корів) усіх напрямів продуктивності – 373 суб'єктам господарювання (фізичним особам) на загальну суму 10,8 млн. грн.;

4) часткова компенсація вартості придбаного обладнання для переробки молока – 1 суб'єкту господарювання на суму 2,75 млн. грн..

Аналізуючи ситуацію з розвитком фермерства та АПК в умовах дії воєнного стану, можна виокремити основні напрямки, які потребують регулювання з боку держави та за якими передбачені кошти у бюджеті на 2024 рік. Перш за все, це кошти на компенсацію витрат на розмінування сільськогосподарських земель (2 млрд. грн.); компенсацію вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва (1 млрд. грн.); субсидії на 1 га оброблювальних сільськогосподарських угідь на територіях, де завершені бойові дії і діє тимчасова окупація (796 млн. грн.); створення / розвиток переробних підприємств; садівництва, ягідництва, виноградарства, а також тепличного господарства (безповоротна допомога 1,37 млрд. грн.); державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників (205 млн. грн.) та інші [90, 91].

Таким чином, провівши аналіз стану ФГ та напрямів їх державного регулювання в Україні та Сумській області, можна констатувати, що в умовах воєнного стану фінансування більшості державних програм, які планувалися на 2022 рік, було припинено, проте кількість нових інструментів та обсяги фінансування ФГ збільшилися. На 2024 рік бюджетом передбачені програми розвитку АПК України, які в тому числі містять напрямки на мінімізацію та компенсацію втрат від воєнних дії в аграрному секторі.

РОЗДІЛ 3

ОБГРУНТУВАННЯ НАПРЯМІВ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

3.1 Напрями та інструменти державного регулювання розвитку фермерства України в умовах воєнного стану

У 2023 році аграрна політика держави націлена на посилення стійкості аграрного сектору економіки України та АПК, як її основної складової, а також подолання наслідків та компенсацію збитків, завданих військовими діями, підтримку експорту вітчизняної сільськогосподарської продукції та приведення нормативно-правової бази аграрного сектору у відповідність до норм і правил ЄС. Зупинимося на заходах з боку держави, які потрібно вжити для надання фінансової і правової підтримки виробникам аграрної продукції, включаючи ФГ, під час дії воєнного стану та післявоєнної розбудови [92].

Продовжена національна програма «Доступні кредити 5-7-9 %», яка, як було визначено в розділі 2, у 2022 році дозволила значно підтримати аграрний сектор економіки [1]. З початку 2023 року 9000 агропідприємств отримали кредити за цією програмою на загальну суму 34,8 млрд. грн.. Загалом з початку дії програми нею скористалися 11,6 тис. сільськогосподарських підприємств, в т. ч. ФГ, які отримали 60,1 млрд. грн. банківських кредитів на розвиток власних господарств та діяльності. Зміна умов кредитування звичайно зробила даний продукт не таким привабливим, як на початку його реалізації, проте, продовження її дії на 2024 рік повинно стати одним із ефективних напрямів розвитку і фермерства, в тому числі.

Урядова програма надання грантів для підтримки малого та середнього бізнесу (МСП), яка діє з 1 липня 2022 року, розширила перелік культур, на які можна отримати грантову допомогу на розвиток садівництва, ягідництва та виноградарства [3]. Крім того, зміна умов отримання грантів призвела до того, що станом на жовтень 2023 року 120 товаровиробників отримали державну допомогу

в розмірі 492,2 млн. грн. на розвиток садів та теплиць. Зокрема, на розвиток садів 101 господарство отримало 393,5 млн. грн., а 19 господарствам на теплиці виплачено 98,7 млн грн. Всього з початку дії програми 129 суб'єктам господарювання було виплачено 541,3 млн. грн.. (на розвиток садівництва, ягідництва та виноградарства 108 товаровиробникам виділено майже 428,5 млн. грн., 21 підприємству на теплиці - 112,7 млн. грн. [92].

Передбачена одноразова фінансова допомога постраждалому населенню за втрачений врожай внаслідок підриву греблі Каховської ГЕС. Допомога надається ФО у Миколаївській та Херсонській областях, які мають у власності земельні ділянки для ведення ОСГ та/або для будівництва і обслуговування житлового будинку та/або для ведення особистого садівництва. Розмір допомоги становить 3318 грн на 1 сотку земельної ділянки, на якій загинув урожай овочевих культур. У Миколаївській області допомога поширюється на площу до 20 соток, а в Херсонській області - до 30 соток.

Відновлено додаткові стимули з боку держави для створення та розвитку СФГ, які були призупинені. Зокрема, у 2023 році Уряд надавав сімейним фермерам одноразову компенсацію ЄСВ у розмірі 1,9 млн грн; у першому кварталі 2023 року 170 сімейних СФГ вже отримували кошти.

Запроваджено державну підтримку водокористувачів-аграріїв, які використовують меліоровані землі. Ця державна підтримка спрямована на підвищення ефективності аграрного бізнесу в умовах зміни клімату, стимулювання більшого використання меліорації та відновлення земель, налагодження роботи недіючих насосних станцій та відповідне збільшення сільськогосподарського виробництва. Бюджетні гранти надаються виробникам на реконструкцію існуючих меліоративних систем та будівництво нових меліоративних систем з використанням дощувального та краплинного зрошення, а також асоціаціям водокористувачів на відновлення насосних станцій. Кошти надаються виробникам у безповоротній формі до 25% понесених витрат (без ПДВ) згідно з проектним документом, проте не вище ніж:

- 13250 грн. на га ріллі для дощувального зрошення (без урахування вартості поливної техніки та обладнання);
- 25300 грн. на га ріллі для дощувального зрошення (включаючи вартість поливної техніки та насосного обладнання);
- 24500 грн. на га оброблюваних земель для краплинного зрошення (включаючи вартість вітчизняного обладнання для краплинного зрошення та насосного обладнання).

До переліку об'єктів критичної інфраструктури наразі додали підприємства, що займаються виробництвом ветеринарних препаратів та експлуатацією елеваторів. Також ціни на окремі види продуктів харчування продовжували регулюватися з метою підтримання безпеки продовольчого забезпечення населення. Під час воєнного стану та протягом трьох місяців після закінчення або скасування воєнного стану були встановлені максимальні торговельні надбавки не вище 10% на борошно, молоко, яйця, тушки птиці, соняшникову олію, житній хліб та батон.

Було скасовано ліцензії на експорт певних видів сільськогосподарської продукції. Це жива ВРХ, морожена яловичина, м'ясо свійських курей, м'ясо та їстівні субпродукти, харчове борошно з м'яса або субпродуктів, м'ясо ВРХ, домашні яйця, жито, овес і просо [92].

Удосконалено систему збору та уніфікації даних про зареєстровані в Україні пестициди та сільськогосподарську продукцію. З цією метою затверджено порядок ведення державного реєстру пестицидів і агрохімікатів, дозволених для використання в Україні. Реєстр відмовиться від застарілого формату таблиць Excel, які оновлюються вручну. Україна перейде на сучасний формат цифрових даних, які автоматично оновлюються на єдиному ресурсі, що дозволить посилити контроль, запобігти потраплянню в Україну несанкціонованої продукції та прискорити ввезення та реєстрацію пестицидів і агрохімікатів для імпортерів.

Так як сільськогосподарське виробництво тісно пов'язане з земельними відносинами, то інструменти державного регулювання діяльності фермерства, в тому числі, містять ті, що направлені на регулювання земельних питань.

Так, були звільнені від оподаткування земельні ділянки, які заміновані та / або знаходяться на тимчасово окупованій території; після 1 січня 2023 року не нараховується екологічний податок з об'єктів оподаткування, розташованих на землях, які забруднені / визнані потенційно забрудненими вибухонебезпечними предметами. Крім того, після 1 січня 2022 року власники та користувачі законсервованих земель, забруднених вибухонебезпечними предметами, земель, розташованих у районах, де ведуться (або велися) активні бойові дії, земель, тимчасово окупованих російською федерацією, непридатних для використання у зв'язку з можливістю їх забруднення, не нараховують та не сплачують плату за землю (земельний податок або орендну плату).

Спрощені нотаріальні й реєстраційні процедури набуття прав на земельні ділянки та вдосконалено систему управління земельними відносинами. Наприклад, передбачено, що при набутті права власності на земельні ділянки для ведення садівництва площею не більше 0,25 га та для ведення ОСГ площею до 2 га, в населених пунктах не проводиться перевірка дотримання набувачем земельної ділянки сільськогосподарського призначення вимог, передбачених ЗК України. Також передбачено, що розмір площі земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які перебувають у спільній сумісній власності подружжя, включається лише до загальної площі земельних ділянок того з подружжя, право власності якого зареєстровано. Крім того, закон дозволяє передавати право застави на придбання земельних ділянок сільськогосподарського призначення лише на певний строк, а не безстроково, як це було раніше. Крім того, збільшено перелік осіб, які не мають права придбавати у власність земельні ділянки сільськогосподарського призначення, до якого включені учасники (акціонери, члени) або кінцеві бенефіціари юридичних осіб, щодо яких були застосовані будь-які санкції.

Система державного моніторингу земельних відносин та ринку земель визначається як систематичне збирання, зберігання, узагальнення та оприлюднення інформації про стан земельних відносин. Передбачено створення державної (національної) системи моніторингу земельних відносин, яка буде складовою

Державного земельного кадастру. Ця система моніторингу дасть можливість отримувати інформацію про стан і розвиток земельних відносин, прогнозувати динаміку змін стану земельних відносин.

Говорячи про рибну галузь, слід акцентувати на схваленні Стратегії розвитку рибного господарства України на період до 2030 року та операційного плану її реалізації на 2023-2025 роки. Прогнозується сприяння забезпечення сталого розвитку галузі в умовах зміни клімату, збереження природних запасів рибних біоресурсів, зменшення залежності галузі від імпорту, дерегуляція та цифровізація господарської діяльності, а також створення умов для інвестиційної привабливості розвитку [92].

20 березня 2023 року, з метою утворення безпечного середовища для населення, а також для відновлення економічного потенціалу аграрного сектору економіки був затверджений «План заходів із розмінування земель сільськогосподарського призначення», який визначає пріоритети весняно-польових робіт і координацію дій органів влади, операторів протимінної діяльності, ОМС та суб'єктів господарювання [92]. Планом передбачено, що заходи з обстеження і розмінування проводитимуться в першу чергу в районах, де проблеми забруднення є найбільш нагальними і де очищення сільськогосподарських угідь є найбільш економічно доцільним. За оцінками, обстеження необхідно провести в дев'яти областях України (Дніпропетровській, Запорізькій, Київській, Миколаївській, Сумській, Харківській, Херсонській, Чернігівській та Черкаській). За підрахунками фахівців у цих областях необхідно розмінувати приблизно 470000 га сільськогосподарських земель [92].

Як було доведено в теоретичній частині даної роботи, одним із найважливіших інструментів державного регулювання розвитку АПК та фермерства є нормативно-правове забезпечення. В контексті стратегії інтеграції України до умов ЄС, законодавча складова також потребує адаптації до норм і правил державного регулювання АПК ЄС.

Так, 30 червня 2023 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення державного регулювання

продовольчої безпеки та розвитку тваринництва», який забезпечує регулювання безпечності та якості харчових продуктів, кормової бази та здоров'я тварин з урахуванням норм ЄС.

Крім того, спрощені процедури експертизи, реєстрації та поширення насіння і садивного матеріалу відповідно до законодавства ЄС. Зокрема, запроваджено електронну форму подання заявки на реєстрацію сорту, скорочено кількість експертних та реєстраційних процедур, скасовано бюрократичні поточні документи, встановлено чіткі строки проведення експертизи сорту (до 20 днів для експертизи заявки на реєстрацію сорту), уточнено термінологію відповідно до директив ЄС, визначено критерії авторизації органів сертифікації (зокрема, наявність власних акредитованих лабораторій), а також запроваджено електронний документообіг для проведення експертизи сортів рослин. Національна реєстрація сортів, зареєстрованих у країнах-членах ЄС або США, може здійснюватися за бажанням заявника без проведення кваліфікаційної експертизи.

На виконання зобов'язань України щодо європейської інтеграції було спрощено умови ведення насінництва та розсадництва, а також реалізації конкурентної політики у сфері польового оцінювання, яке є частиною процедури сертифікації. Такий підхід повинен удосконалити процедуру оцінки придатності насіннєвого і садивного матеріалу при визначенні сортових якостей [22]. Зокрема, це дає можливість аграрним підприємствам укладати договори на надання послуг з польового оцінювання насіннєвих посівів або насаджень безпосередньо з незалежними (приватними) аудиторами (агрономами-інспекторами), без необхідності проходити через процедуру національної сертифікації, а аудиторам надає можливість отримати інформацію про конфіденційність інформації, отриманої під час виконання ними роботи, комерційну та незалежність від інших інтересів, а також встановлення особистої відповідальності аудитора за достовірність інформації,

У відповідності з вимогами європейського законодавства, з метою забезпечення стабільності епізоотичної ситуації в країні, окремих регіонах та господарствах оновлено перелік хвороб тварин і заходів з профілактики, локалізації

та, за необхідності, ліквідації хворих тварин, що здійснюються за кошти державного бюджету. Передбачено, що вартість утилізації птиці, знищеної під час здійснення протиепізоотичних заходів, буде відшкодовуватися фізичним особам з державного бюджету. У разі спалаху небезпечних хвороб, таких як: африканська холера свиней або холера птиці (високопатогенний грип) - виплата фізичним особам вартості тварин, вилучених з осередків інфекційних хвороб та зон, що охороняються, з метою їх знищення або утилізації, здійснюється на підставі акту вилучення тварин.

В рамках міжнародної допомоги та співробітництва в Україні для аграріїв реалізовується низка проєктів, спрямованих на допомогу сільськогосподарським виробникам та громадам у воєнний час. Ю. Маковей, яка систематизувала актуальні грантові пропозиції для ФГ та інших представників агробізнесу, зазначила, що «фермери, які звикли до самодопомоги, зазвичай звертаються за додатковим фінансуванням до банківських установ. Однак гранти та програми є варіантом отримання фінансової допомоги. Ці кошти можуть бути більш доступними, дешевшими, і, як правило, безповоротними» [93]. Серед існуючих грантів було запропоновано гранти: на модернізацію меліоративної інфраструктури (організатор - USAID АГРО), для садівників та початківців-ягідників («Фруктовий сад АТ»), для органічних виробників Львівщини (Львівська ОВА), від MERCY CORPS для малих та середніх господарств (гуманітарна організація Mercy Corps спільно з асоціацією «Ягідництво України»), на розширення бізнесу (Ukrainian Social Venture Fund (USVF)), для переробників зернових та олійних (USAID АГРО), для підтримки малих та середніх переробних підприємств (програма USAID «Конкурентоспроможна економіка України» (KEU), яку впроваджує компанія «Кімонікс Інтернешнл Інк.»), для жінок-підприємців (L'Oréal Paris) та 5 грантів від єРобота, організаторами яких є Уряд України (на сад, на теплицю, на переробку, для учасників бойових дій та на власну справу). Терміни, умови та інша інформація про ці гранти систематизована в таблиці Г.1 (Додаток Г).

У 2023 році програма Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) з аграрного і сільського розвитку (АГРО) забезпечила сільськогосподарських

виробників насінням та добривами для засіву приблизно 370,0 тис. га земель. Завдяки цій допомозі українські фермери виростили понад 110,0 тис. т насіння соняшнику, підвищили врожайність зернових та зібрали додатково 220,0 тис.т. врожаю.

В рамках цієї програми 7000 українських сільгоспвиробників отримають 14000 т мінеральних добрив для весняної посівної кампанії 2024 року безкоштовно. Участь у програмі можуть взяти фермери, які обробляють від 5 до 500 га в усіх регіонах України (за винятком територій тимчасово окупованих), вирощують зернові чи олійні культури, зареєстровані в якості юридичної особи або ФОП, в тому числі СФГ.

Заявники, які обробляють від 5 до 20 га землі (власної та орендованої), отримають по одній тонні добрив; фермери, які обробляють від 20 до 500 га, отримають дві тони добрив. Пріоритет в отриманні добрив надається господарствам, якими володіють або на які подали заявки жінки (згідно з інформацією з системи ДАР). Розподіл добрив заплановано на листопад-грудень 2023 року. Заявки можна було подати через реєстр з 1 по 14 листопада, але станом на 1 листопада 2023 року реєстрація була закрита, оскільки було досягнуто необхідної кількості заявників.

Ще одним напрямком в розрізі грантової підтримки є реалізація програм Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО). Аналіз співпраці аграріїв України з 2022 року був проведений у розділі 2 даної роботи. Наразі міжнародна допомога проходить в межах реалізації двох програм.

Одна з програм підтримки спрямована на надання інвестиційних грантів малим та мікро сільськогосподарським виробникам, їх кооперативам, а також асоціаціям виробників географічних зазначень. Спрямування на сільськогосподарських виробників Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей.

Програма забезпечення насінням ярих культур (пшениці, ячменю та гороху) для підтримки малих фермерів у прифронтових регіонах (Сумська, Чернігівська, Донецька, Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська та

Одеська області). Програма відкрита для юридичних осіб та ФОП, які володіють від 10 га до 500 га сільськогосподарських угідь. Обсяг підтримки, що надається, варіюється від регіону до регіону, але становить 2 т насіння ярих культур на одне господарство.

Наступним важливим напрямком роботи ФАО є допомога домогосподарствам в сільській місцевості на територіях, що постраждали від бойових дій: навесні 2023 року члени сільських домогосподарств у кількох громадах Харківської області отримали насіннєву картоплю та насіння овочів з борщових наборів ФАО. Ця допомога була профінансована Українським гуманітарним фондом, урядом Німеччини, урядом Франції, урядом Японії та ЄС. Допомогу також отримали члени сільських домогосподарств, які вирощують домашню птицю та свиней для власних потреб. Крім того, навесні 2023 року понад 9000 домогосподарств у 13 постраждалих від воєнних дій районах Харківської області отримали за підтримки ФАО кормові набори для домашньої птиці та худоби [92].

Ще одна міжнародна гуманітарна організація Mercy Corps надає допомогу в межах реалізації двох грантових програм сільськогосподарським підприємствам Київської, Полтавської, Сумської та Чернігівської областей, які перенесли свою діяльність, та ФГ для подолання наслідків війни. Фінансування здійснюється через Швейцарську агенцію розвитку та співробітництва (SDC). Допомога (в середньому 40000 доларів США) надається малим та середнім ФГ у вигляді співінвестицій у переробку, виробництво продукції з доданою вартістю, зберігання та надання сільськогосподарських послуг.

Агробізнес також має доступ до програми фінансової допомоги для МСП, які переїхали (або перебувають у процесі переїзду) через війну. Ця програма діє для підприємств Київської, Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей і допомагає зберегти та створити робочі місця для ВПО та тих, хто постраждав від бойових дій. Фінансова допомога (в середньому 20000 дол. США) розрахована на придбання основних засобів. Умовою участі в таких програмах є інвестування власних коштів до 50% від загальної суми фінансової допомоги [92].

Цілеспрямованим для розвитку фермерства України є відкриття Центру розвитку фермерства «Врожай Перемоги». Планується, що він буде працювати у восьми областях України (Вінницькій, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській та Чернівецькій областях). Центр створено в рамках проекту міжнародного співробітництва «Застосування та імплементація Угоди про асоціацію між ЄС та Україною у сфері торгівлі» (ReACT4UA), що фінансується урядом Німеччини. Проект реалізується Буковинською агенцією регіонального розвитку у співпраці Всеукраїнською ГО «Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України» та ГС «Агенція місцевого економічного розвитку Яворівщини». Центр надає безкоштовні послуги, які орієнтовані на потреби фермерів, надає інформацію про інновації в рослинництві та допомагає фермерам адаптуватися до змін і нових потреб в аграрному секторі, змінити бізнес-моделі, диверсифікувати виробництво та посилити їхню здатність залучати фінансові ресурси для розвитку бізнесу [93]. Вжиті заходи мають зменшити негативний вплив війни на аграрний сектор і створити умови для збереження і відновлення його виробничого потенціалу. Крім того, державна аграрна політика має бути спрямована на підвищення стійкості аграрного сектору в умовах повномасштабної війни та післявоєнної відбудови.

Діджиталізація системи аграрного виробництва. З метою швидкого забезпечення національної продовольчої безпеки та допомоги підприємствам у налагодженні безперебійної операційної роботи, відновлення харчового ланцюга реалізації виробленої продукції та постачання сировини, відновлення логістичних зв'язків Держпродспоживслужба України, Офіс Президента України, Мінекономіки, За підтримки Мінагрополітики розроблено та введено в дію: Національну платформу продовольчої безпеки <https://dpss.creatio.com/>; Аграрну платформу Мінагрополітики, яка в режимі реального часу збирає актуальні потреби аграріїв під час посівної <https://agrostatus.org>; онлайн-платформу для покращення логістичних маршрутів для фермерів та інших аграріїв в умовах воєнного стану <https://prodsafety.org>.

В умовах повномасштабної війни акцент має бути зроблений на підтримці ефективності виробництва, переробки, зберігання та ланцюгів постачання продовольства населенню. Необхідно нарощувати обсяги сільськогосподарського виробництва, знаходити і створювати нові потужності (в тому числі тимчасові) для зберігання і первинної переробки продукції, а також задіяти всі можливості державного і приватного секторів для доставки продовольства до точки продажу.

В умовах післявоєнної відбудови необхідно забезпечити диверсифікацію сільськогосподарського виробництва шляхом капіталізації сільськогосподарських підприємств та їх інвестиційної привабливості, необхідно сформувати ринкові інститути, що сприятиме підвищенню ефективності використання ресурсів у сільському господарстві, зміцненню національної продовольчої безпеки, розвитку багаторівневої економіки та збільшенню експорту продукції з вищою доданою вартістю [94, 95].

Складним, наразі невирішеним залишається питання логістики готової продукції та ціноутворення на неї. Дії з боку держави направлені на їх вирішення, проте до того моменту аграрний бізнес та ФГ переходять у фазу збитковості виробничої діяльності.

Функціонування економіки країни загалом, сільського господарства та фермерства, зокрема, в умовах воєнного стану потребує програм ефективного державного впливу, які стосуються всіх аспектів організації виробництва, транспортування, логістики та зберігання сільськогосподарської продукції. Розглянуті заходи характеризуються швидкими та ефективними діями уряду.

3.2 Напрями розвитку аграрного сектору економіки Сумської області на 2023-2024 роки та їх ефективність

Стратегією відновлення та розвитку економіки Сумської області на 2022-2024 роки (версія 2.0), за напрямом 3 «Аграрний сектор» передбачається реалізація 6 технічних завдань, а саме:

- 1) створення мережі аграрних логістичних центрів;

- 2) створення мережі міні переробних потужностей продукції галузі рослинництва;
- 3) створення мережі комунальних підприємств з переробки молока;
- 4) створення на базі відновлених/модернізованих підприємств інноваційних комплексів з поглибленої переробки лісосировини;
- 5) впровадження та сертифікація систем управління безпечністю харчової продукції та сировини;
- 6) створення еко-індустріального парку.

Додатково за напрямом 4 «Людський потенціал» передбачається реалізація технічного завдання «Розвиток професійної освіти агро- та інженерних напрямків для Північного Сходу України» (таблиця 3.1).

Таблиця 3.1 - Технічні завдання та фінансування напряму стратегії Сумської області «Аграрний сектор» у 2024 році

Технічні завдання	Об'єкти	Інвестиції, млн. грн.	Джерела фінансування, млн. грн.			
			Державний бюджет	Гранти	Власні кошти	Обласний бюджет
Агрологістичні центри	3	52,6	-	11,6	52,6	-
Переробка продукції рослинництва	7	28,4	20,0	-	8,4	-
Переробка молока у комунальних підприємствах	2	8,3	-	-	2,6	5,7
Переробка лісосировини	1	11,3	7,9	-	3,4	-
Індустріальний парк	1	1,9	-	1,9	-	-
Кадрове забезпечення	264 особи	6,9	4,8	-	2,1	-

Джерело: Стратегія відновлення та розвитку економіки Сумської області на 2022-2024 роки (версія 2.0)

За результатами реалізації технічних завдань на проєктні ідеї до Стратегії відновлення та розвитку економіки Сумської області на 2022-2024 роки (версія 2.0) за напрямом 3 «Аграрний сектор» у 2024 році передбачається створити: 3 агрологістичні центри, 7 об'єктів з переробки сільськогосподарської продукції, 6 комунальних підприємств, зареєструвати індустріальний екопарк (управляюча

компанія ТОВ «Сумикамволь») та реалізувати технічне завдання «Розвиток професійної освіти агро- та інженерних напрямків для Північного Сходу України

Загальний обсяг залучених інвестицій від агрологістичних центрів очікується на рівні 570 млн. грн., в тому числі 228 млн. грн. – кошти грантових програм.

У 2023 році ФГ «Лисянський М.В.» (м. Суми) отримав державний грант на переробку за напрямом зберігання овочів і фруктів на суму 3 млн. грн. (загальна вартість проекту 4,3 млн. грн.). Готовність проекту – 40%, термін реалізації – березень 2024 року.

ТОВ «Стройселмі» здійснює роботу з реструктуризації та модернізації потужностей підприємства із сортування, зберігання, поглибленої переробки, фасування продукції. Відновлено рефрижераторну машину Frigoblock (холодильної камери -5C0 (47 м) та теплової ізоляції підлоги (холодильна камера -18C0 (312 м³/55 т). У 2024 році планується будівництво холодильних камер потужністю 80 т з фінансуванням 3,2 млн. грн..

Прогнозується створити 7 об'єктів з переробки сільськогосподарської продукції з обсягом залучених інвестицій – 28,4 млн. грн., в тому числі 20 млн. грн. – кошти державного бюджету. У 2023 році проводилася робота щодо створення мережі міні переробних потужностей продукції галузі рослинництва суб'єктами господарювання, зокрема шляхом участі у державних грантових програмах, а саме:

1) ПП «Натур Світ» (с. Вільшана Роменського району) – з очистки та переробки сировини для спецій, вартість якого становить 10,2 млн. грн., сума державного гранту – 7,2 млн. грн.. Готовність проекту – 85%, термін реалізації – листопад 2023 року;

2) ФГ «Натон» (сmt. Степанівка Сумського району) – з переробки сої, вартість якого становить 6,4 млн. грн., сума державного гранту – 3,2 млн. грн.. Готовність проекту – 90%, термін реалізації – листопад 2023 року.

Також передбачається створити 6 комунальних підприємств (обсяг інвестицій – 48 млн. грн.). У Миколаївській громаді зареєстровано комунальне підприємство «Миколаївська сироварня» Миколаївської селищної ради Сумського району Сумської області, Основний вид економічної діяльності підприємства –

перероблення молока, виробництво масла та сиру. Проводяться роботи по будівництву потужностей з переробки молока на загальну проектну вартість – 4,1 млн. грн..

Проводиться робота щодо реєстрації в області індустріального екопарку (управляюча компанія ТОВ «Сумикамволь») з використанням гранту на суму 1,9 млн. грн..

У рамках реалізації технічного завдання з відновлення та модернізації підприємств інноваційних комплексів з поглибленої переробки лісо сировини у вересні 2023 року завершено реалізацію проєкту «ТОВ Лебединський деревообробний комбінат» (м. Лебедин), створено 24 робочих місця. Загальна вартість проєкту – 11,3 млн. грн.. Товариство є учасником державної грантової програми, сума державного гранту – 7,9 млн. грн.. Підприємство здійснює діяльність за напрямом: лісопильне та стругальне виробництво, виробництво фанери, дерев'яних плит, панелей, шпону.

З метою реалізації технічного завдання «Розвиток професійної освіти агро- та інженерних напрямків для Північного Сходу України» за напрямом 4 «Людський потенціал» у вересні 2022 року підписано Меморандум про співпрацю між Сумською обласною державною адміністрацією-обласною військовою адміністрацією, Сумським НАУ, державними професійно-технічними навчальними закладами та агробізнесом, розроблено навчальну програму та її погодження у стейкхолдерів (жовтень 2022 року). Відбулося формування об'єднаної групи в Лебединському ВПУ ЛГ, реалізація навчальних модулів на базі Precision Farming Centre – 5 кредитів ECTS (3 on-line та 2 off-line) (грудень 2022 року). У травні-червні 2023 року 6 учнів пройшли виробничу практику. Вартість пілотного проєкту 100 тис. грн.. Загалом у 2024 році передбачається випуск у Сумському національному аграрному університеті 1420 фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «Магістр» для кадрового забезпечення Північного Сходу України (таблиця 3.2).

Таблиця 3.2 - Очікувані показники реалізації технічних завдань напряму стратегії Сумської області «Аграрний сектор» у 2023-2024 р.р.

Технічні завдання	2023 р.			2024 р.		
	Об'єкти, суб'єкти	Робочі місця, од.	Зростання надходжень до бюджетів, млн. грн.	Об'єкти, суб'єкти	Робочі місця, од.	Зростання надходжень до бюджетів, млн. грн.
Агрологістичні центри	-	-	-	3	32	1,6
Переробка продукції рослинництва	3	138	6,9	4	60	3,1
Переробка молока у комунальних підприємствах	1	5	0,3	1	5	0,3
Переробка лісосировини	1	24	1,2	-	-	-
Індустріальний парк	1	-	-	1	5	0,3

Джерело: Стратегія відновлення та розвитку економіки Сумської області на 2022-2024 роки (версія 2.0)

Загалом у 2024 році очікується збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції порівняно з 2024 роком, зокрема зерна – на 0,5%, олійного насіння – на 8,2%, картоплі та овочів – на 6,4%, плодів та ягід – на 2%. У галузі тваринництва прогнозується збільшення виробництва м'яса на 3,1%, яєць – на 5,2%. Очікуваний приріст виробництва продукції сільського господарства становить 4,2% (таблиця 3.3).

Таблиця 3.3 - Показники розвитку аграрного виробництва Сумської області у 2023-2024 р.р.

Продукція	2023 рік (очікувані)	2024 рік (прогноз)
Зерно	+3,6%	+0,5%
Олійне насіння	+0,4%	+8,2%
Картопля та овочі	-20%	+6,4%
Плоди та ягоди	+1,2%	+2,0%
Молоко	-3,6%	-2,2%
М'ясо	-4,9%	+3,1%
Яйця	-5,5%	+5,2%
Прогнозний приріст виробництва продукції сільського господарства	-	+4,2%

Джерело: Стратегія відновлення та розвитку економіки Сумської області на 2022-2024 роки (версія 2.0)

Питома вага аграрного сектору в загальних обсягах надходжень до бюджету в 2023 році очікується на рівні 14,8%, у 2024 році – 16,6% (таблиця 3.4).

Таблиця 3.4 - Частка в надходженнях до місцевого бюджету за реалізації технічних завдань напряму стратегії Сумської області «Аграрний сектор» у 2023-2024 р.р.

Період	Значення, %
2023 рік (станом на 01.10.2023)	14,1
2023 рік (очікуване)	14,8
2024 рік (прогноз)	16,6

Джерело: Стратегія відновлення та розвитку економіки Сумської області на 2022-2024 роки (версія 2.0)

Прогноз надходжень податків, обов’язкових платежів до місцевого бюджету у 2024 році становить 1,5 млрд. грн..

3.3 Правові механізми та порядок відшкодування збитків фермерських господарств, спричинених воєнними діями з боку рф

Насамперед, слід зазначити, що Міжнародна конвенція про закони та звичаї сухопутної війни забороняє знищення або захоплення майна, яке не є необхідним для військових цілей. Водночас ані на міжнародному рівні, ані у внутрішньому законодавстві України наразі не передбачено єдиних і чітких спеціальних норм щодо відшкодування збитків, яких зазнали суб’єкти господарювання внаслідок знищення майна під час воєнних дій, зокрема, хто уповноважений розглядати такі спори, в якому порядку та яким судом? Питання про те, чи підлягають такі збитки компенсації, повністю не вирішено [96].

Як зазначають фахівці, наразі не існує спеціального законодавчого механізму для компенсації збитків, понесених суб’єктами господарювання внаслідок знищення та / або пошкодження їхнього майна під час військового вторгнення рф на територію України. Однак не можна виключати, що такий механізм буде затверджений у майбутньому.

Тож наразі важливим аспектом захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання в умовах воєнних дій є розробка алгоритмів та процедур документального підтвердження факту пошкодження та / або знищення майна внаслідок воєнної агресії РФ [96].

На сьогодні існують докази, що від початку повномасштабного воєнного вторгнення Росії в Україну найбільших втрат зазнав саме аграрний сектор. Так як на сьогодні українське законодавство не передбачає чіткого механізму компенсації таких збитків, фермерам уже зараз необхідно зібрати докази та почати оцінювати свої втрати [97].

В межах даного пункту розглянемо правові норми, які регламентують такі питання: які збитки підлягають компенсації, куди слід звертатися для встановлення та фіксації збитків, деталі реєстрації таких збитків та збору і збереження доказів. Крім того, з'ясуємо, хто буде виплачувати компенсацію і в якому розмірі.

20 березня 2022 року КМУ ухвалила постанову «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» № 326. У постанові визначено сфери збитків, що підлягають відшкодуванню. Це економічні втрати підприємств (в т. ч. ФГ), втрата землі, втрата водойм тощо.

Збитки, які можуть зазнати фермери, - це насамперед шкода, завдана майну та іншим активам, які використовуються для сільськогосподарської діяльності (техніка, зерносховища, худоба, багаторічні насадження, засоби виробництва, вироблена продукція тощо).

Крім того, понесені збитки мають містити в собі розрахунок втраченої (упущеної) вигоди. До переліку шкоди має входити не тільки пряма шкода (знищення та / або пошкодження майна та витрати на його відновлення), а й упущена вигода (дохід, який зазвичай був би отриманий, якби права особи не були порушені).

В умовах відсутності чіткого законодавчого регулювання, який базується на загальних вимогах законодавства та практичних аспектах, у разі пошкодження або

знищення майна підприємства внаслідок бойових дій, на наш погляд, рекомендованим на сьогодні є алгоритм, наведений на рисунку 3.1.

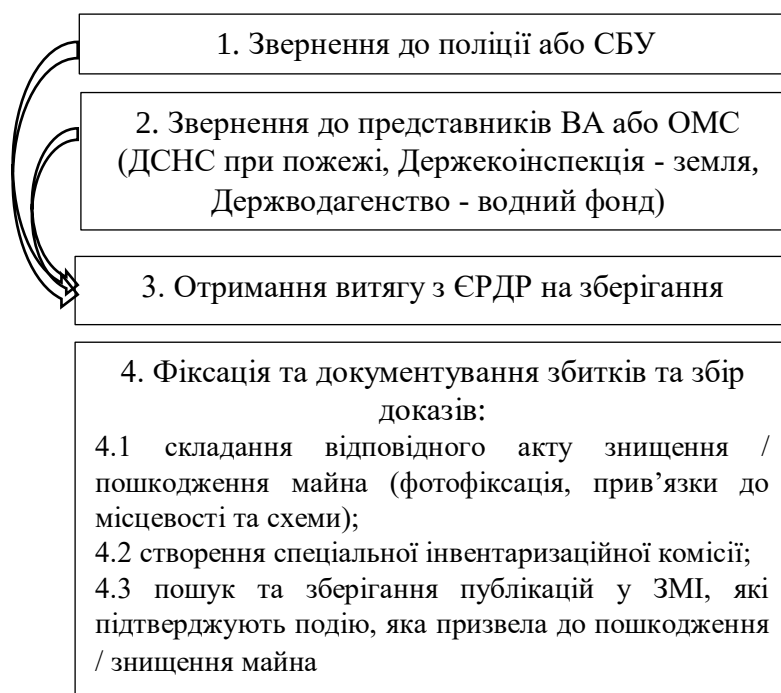

Рисунок 3.1 - Алгоритм фіксації фактів пошкодження та/або знищення майна внаслідок воєнних дій

Джерело: побудовано автором на основі [97]

У разі встановлення збитків необхідно звернутися до правоохоронного органу, тобто до поліції або Служби безпеки України, із заявою про вчинення кримінального правопорушення (ст. 438 КК та ч. 2 ст. 216 КПК, у випадку якщо злочин - це порушення законів та звичаїв війни).

Крім того, слід звернутися до ВА або представників ОМС для огляду пошкоджених об'єктів і складання відповідних актів.

У разі шкоди, завданої пожежею, слід звернутися до ДСНС. Шкоду, завдану землі, фіксують співробітники Державної служби екологічної інспекції (Держекоінспекції), а шкоду, завдану водним ресурсам - Державне агентство водних ресурсів (Держводагенства).

Інформація про шкоду, заподіяну внаслідок військової агресії рф, також може бути розміщена на таких інтернет-порталах:

1) портал <https://dokaz.gov.ua/> створено за ініціативи Офісу Президента України, Міністерства юстиції, Генеральної прокуратури України, Міністерства цифрової трансформації, Представництва Президента АР Крим та Київської школи економіки (KSE). Мета проєкту - задокументувати воєнні злочини та злочини проти людяності. Усі докази будуть використані для притягнення росії до відповідальності у Міжнародному кримінальному суді в Гаазі, Європейському суді з прав людини (ЄСПЛ) та, якщо буде створено спеціальний суд, то в ньому також;

2) портал <https://warcrimes.gov.ua/> був створений Офісом Генерального прокурора з метою належного документування воєнних злочинів і злочинів проти людяності, що скоєні російськими військами в Україні;

3) електронна платформа <https://damagedagro.in.ua> створена для збору інформації про збитки, завдані АПК України. Мета її створення - фіксувати та документувати понесені збитки та шкоду для опрацювання державними органами влади і подальшого відшкодування та компенсації.

Особливості реєстрації збитків / шкоди та збору доказів для можливої компенсації:

1) Докази шкоди, завданої об'єктам і майну підприємства. 5 квітня 2022 року КМУ прийняв Постанову «Про внесення змін до Порядку проведення обстеження прийнятих в експлуатацію об'єктів будівництва» № 423. Даною постановою КМУ затвердив зміни до Порядку проведення обстеження прийнятих в експлуатацію об'єктів будівництва, затвердженого Постановою КМУ № 257 від 2017 року, а саме: обстеження пошкоджених або зруйнованих будівель проводиться фахівцями, які мають кваліфікаційний атестат на право проведення робіт з обстеження будівництва об'єкта, за рішенням власника об'єкта або уповноваженого органу (ОМС чи органу ВА). Також із погляду забезпечення «механічної міцності та стійкості», передбачено, що до виконання робіт залучаються фахівці із кваліфікаційним рівнем «провідний» або «І категорії» зі спеціальності інженерів-проектувальників; інженерів-консультантів; будівельних експертів. Також важливо зазначити, що на цьому етапі необхідно зафіксувати факт злочину як

кримінального правопорушення, додавши до нього фото- або відеодокази, показання свідків, огляд місця події тощо;

2) Докази прямого збитку. На цьому етапі необхідно зібрати усі документи, що підтверджують факт придбання товарів, обладнання, техніки та нерухомості, втрачених унаслідок війни. Також необхідно докласти зусиль для пошуку та відновлення документів та інших доказів права власності та права користування певними товарами чи іншими об'єктами тощо;

3) Докази втраченого доходу. На цьому етапі потрібно зібрати документацію, що підтверджує майбутній дохід фермерів (докази мають містити контракти на поставку товарів/послуг, накази про оголошення простою / зупинки виробництва в період воєнного стану, невиконання договірних зобов'язань підприємства у зв'язку з цим, якщо такі товари не було поставлено на цій підставі (сюди ж належать докази знищення/крадіжки майна) [96].

Підприємці-аграрії можуть довести, що вони не отримали дохід через війну у вигляді упущеної вигоди, провівши аудит та/або експертну оцінку вартості свого підприємства з 24 лютого 2022 року. Таким чином, можна документально підтвердити зниження або відсутність доходу чи вартості бізнесу з початку повномасштабного вторгнення РФ.

Наведені вище рекомендації є базовими і можуть бути доповнені в залежності від типу пошкодженого об'єкта (наприклад, для отримання звіту про перевірку технічного стану будівлі), оскільки вводяться нові законодавчі процедури (національні та/або міжнародні), економічного напрямку діяльності підприємства або, в певних випадках, потрібні додаткові заходи для конкретного випадку.

І останнє пункт стосується суб'єктів, які будуть виплачувати компенсацію за завданні збитки та шкоду. Наразі передбачається, що відшкодування збитків здійснюватиметься шляхом звернення до міжнародних інституцій (наприклад, до спеціально створених трибуналів, Міжнародного кримінального суду в Гаазі, Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ)). Тому важливо, щоб фермери фіксували всі збитки, збирали необхідні докази і були готові до того, що в

майбутньому, коли всі відповідальні органи запровадять відповідні процедури, вони зможуть отримати компенсацію.

Таким чином, обґрунтування напрямів державного регулювання розвитку фермерства в умовах воєнного стану дало змогу визначити, що розвиток фермерства в умовах воєнного стану вимагає дієвих програм та заходів впливу з боку держави. Основні напрями та інструменти державного регулювання зосереджені на нормативно-правовому регулюванні діяльності фермерів, джерелах та інструментах фінансування, а також алгоритмі компенсації втрат від воєнних дій з боку РФ.

Одним із ефективних напрямів підтримки фермерства в умовах воєнного стану є грантова допомога, організована міжнародними організаціями та Урядом країни в межах міжнародної співпраці.

ВИСНОВКИ

Дослідивши теоретичні та науково-методичні основи державного регулювання розвитку фермерства, визначивши стан розвитку фермерства в Україні та Сумській області та методи і форми державного регулювання, які використовували в період 2020-2022 рр., були зроблені такі висновки та обґрунтовані пропозиції щодо інструментів державного регулювання розвитку фермерства в умовах воєнного стану:

1. Під державним регулюванням доцільно розуміти цілеспрямований вплив органів державної влади на АПК шляхом застосування економічних, адміністративних і правових заходів, забезпечення координації та контролю правовідносин між суб'єктами аграрного сектору, становлення ринкових відносин і розвитку АПК, вироблення, ухвалення та реалізації політико-правових рішень, спрямованих на вдосконалення організації виробництва та забезпечення доступності сільськогосподарської продукції для споживачів.

2. Сутність державного регулювання полягає у використанні державою правових, адміністративних та економічних методів (важелів впливу) для впорядкування поведінки учасників правовідносин в аграрній сфері, прийнятті законодавчих та нормативно-правових актів, створенні системи державних органів управління та регулювання, організації їх діяльності та визначенні повноважень.

3. В сучасних умовах лише держава може забезпечити найбільш раціональне використання земель сільськогосподарського призначення, рівність усіх форм власності і господарювання, розвиток підприємництва, виробництво необхідної і якісної продукції, а також забезпечити національну продовольчу безпеку і виконати соціальні функції, шляхом надання податкових пільг, дотацій, субсидій, пільгових кредитів та державних закупівель сільськогосподарської продукції;

4. Державна фінансова підтримка - є складовою державного регулювання, в Україні напрямки державної підтримки направлені переважно на стимулювання виробництва, на відміну від економічно розвинених країн, в яких першочерговою

метою державного регулювання аграрного сектору економіки є вирішення соціальних завдань та розвитку територій.

5. Систематизувавши нормативно-правове забезпечення державного регулювання розвитку фермерства в Україні, визначено, що основним законом, який регламентує створення та діяльність фермерських господарств в Україні є Закон України «Про фермерські господарства». Державна фінансова підтримка АПК регулюється Законами України «Про Державний бюджет України» та «Про державну підтримку сільського господарства України», а програми, напрями та механізми використання бюджетних коштів, щорічно визначаються та затверджуються постановами КМУ.

6. Доведено, в Україні наявні всі передумови для прийняття окремого закону про аграрний устрій України, який поєднує питання розвитку сільських територій та пріоритетність фермерського господарства в організаційній структурі. Формування політики розвитку фермерства повинно ґрунтуватися на можливості даних суб'єктів аграрного ринку забезпечити реалізацію досягнення ЦСР та повинна бути націлена на підвищення якості життя сільського населення і розвитку сільських територій.

7. Аналіз стану фермерства в Україні та Сумській області, дозволив визначити, що станом на 01 січня 2023 р. в Сумській області зареєстровано 1088 ФГ, що на 21 ФГ більше порівняно з показником на 1 січня 2022 р.; фактично здійснюють діяльність – 672 ФГ. У 2022 р. зареєстровано 19 нових ФГ. у 2021 р. – 41 та у 2020 р. - 34. В обробітку ФГ області знаходиться 147,7 тис. га земель сільськогосподарського призначення. крім того, зареєстровано 48 сільськогосподарських кооперативів, даний показник залишається незмінним вже протягом 3 років. Проте діючих кооперативів зменшилось з 14 в 2021 р. до 9 в 2022 р.

У загальній структурі виробництва сільськогосподарської продукції всіма суб'єктами господарювання області, частка виробництва ФГ становить близько 6-8% на рік. Проте, показники рівня технічної оснащеності та ефективності

виробництва, рівня урожайності є нижче у порівнянні із сільськогосподарськими підприємствами інших організаційно-правових форм господарювання.

8. Щодо обсягів фінансування, то за період 2018 - 2022 р.р відповідними бюджетами були встановлені такі розміри фінансування: 6,3 млрд. грн., 5,9 млрд. грн., 4,0 млрд. грн., 4,1 млрд. грн. та 4,6 млрд. грн. відповідно за роками. У зв'язку з повномасштабною агресією з боку РФ з березня 2022 року напрями / програми, за якими передбачалося фінансування аграрного сектору економіки України, були скасовані або виділення коштів на їх фінансування було призупинено.

Порядком використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки сільськогосподарських товаровиробників передбачено, крім іншого, фінансову підтримку розвитку фермерських господарств, надання сімейним фермерським господарствам додаткової фінансової підтримки через механізм доплати на користь застрахованих осіб - членів/голови сімейного фермерського господарства єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, а також, часткову компенсацію вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва; фінансову підтримку заходів в АПК шляхом здешевлення кредитів та інші. Обсяги державної фінансової підтримки ФГ у 2020 р. та 2021 р. передбачалися 400,0 млн. грн. та 210,0 млн. грн.

9. Було встановлено, що у Сумській області робіт по обстеженню та розмінуванню потребують більше ніж 217 тис. га сільськогосподарських угідь. За 2022 рік піротехніками Міжрегіонального центру швидкого реагування розмінувано (очищено) земель сільськогосподарського призначення і виробничих потужностей агровиробників на 121 га площі. Для фіксації фактів завданих збитків АПК в результаті збройної агресії РФ, Мінагрополітики запроваджено процедуру збору інформації про втрати в рослинництві та тваринництві, зруйновані виробничі потужності, викрадену/знищену сільськогосподарську техніку, тощо.

10. Враховуючи також і інші проблеми сільськогосподарського виробництва та функціонування ФГ, в Сумській області була розроблена «Стратегія регіонального розвитку Сумської області на період відновлення». Крім того, на

подальше, Департамент агропромислового розвитку Сумської ОДА-ОВА, спільно з РДА – РВА, сільськими, селищними, міськими радами розробляє заходи щодо: організації діяльності на рівні ТГ області щодо визначення збитків та втрат завданих сільськогосподарським товаровиробникам через військову агресію РФ; відновлення діяльності та створення нових об'єктів з первинної та поглибленої переробки сільськогосподарської продукції; розробки механізмів кадрового забезпечення та розвитку людського ресурсу; залучення міжнародної та державної грантової підтримки в сільське господарство та переробну промисловість, в т. ч. на розвиток ФГ.

11. Функціонування аграрного сектору економіки в цілому та фермерства, зокрема, в умовах воєнного стану, вимагає дієвих програм впливу держави на всі аспекти, пов'язані з організацією виробництва, транспортування, зберігання тощо продукції сільськогосподарського призначення. Одним із дієвих інструментів наразі є отримання грантової допомоги, яка надається, як в межах програм міжнародних донорів, так і в межах урядових програм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bass R., Sunderji S., Nova N., Hand D. Understanding Impact Performance: Agriculture Investments. Global Impact Investing Network. *The GIIN*. 2020. URL: <https://thegiin.org/research/publication/understanding-impact-performance> (дата звернення: 17.01.2023).
2. Hand D., Sunderji S., Nova N., De I. Impact investing decision-making: Insights on financial performance. *Global Impact Investing Network*. 2021. URL: <https://thegiin.org/research/publication/impact-investing-decision-making-insights-on-financial-performance> (дата звернення: 17.01.2023).
3. Havemann T., Negra C., Werneck F. Blended finance for agriculture: exploring the constraints and possibilities of combining financial instruments for sustainable transitions. *Agriculture and Human Values*. 2020. Values, 37. P. 1281-1292 <https://doi.org/10.1007/s10460-020-10131-8> (дата звернення: 17.01.2023).
4. Lei Z., Maslak N. Risk assessment of foreign direct investment of Chinese agricultural enterprises. *Економічний простір*. 2021. №174. С. 17-21. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/174-3>. URL: <http://www.prostir.pdaba.dp.ua/index.php/journal/article/view/970> (дата звернення: 17.01.2023).
5. Бородіна О., Прокопа І. Сімейні фермерські господарства: проблеми формалізації. *Дзеркало тижня*. URL: https://dt.ua/ariculture/simeyni-fermerski-gospodarstva-problemi-formalizaciyi-_html (дата звернення: 19.04.2023).
6. Бородіна О., Прокопа І. Підтримка сімейного фермерства: гасла і дії. URL: https://dt.ua/ariculture/pidtrimka-simeynogofermerstva-gasla-i-diyi-_html (дата звернення: 19.08.2023).
7. Галайко А.М. Державна фінансова підтримка фермерських господарств. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Вип. 20. Ч. 1. С. 100-103. URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/20_1_2018ua/24.pdf (дата звернення: 25.05.2023).

8. Іващенко В.В. Недоліки у нормативно-правовому регулюванні діяльності фермерського господарства в Україні порівняно із зарубіжним досвідом. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 5. С. 126-129. http://www.lsej.org.ua/5_2019/30.pdf (дата звернення: 29.05.2023).

9. Малік М.Й. Інституційна формалізація розвитку сімейних фермерських господарств в Україні. *Економіка АПК*. 2018. № 10. С. 72-85.

10. Maslak N., Brychko A., Maslak O., Lukash S. State policy and financial support for the development of the Ukrainian agrarian economy. *Public policy and Administration*. 2021. Vol 20, №2. DOI: <https://doi.org/10.13165/VPA-21-20-2-04> URL: <https://ojs.mruni.eu/ojs/public-policy-and-administration/article/view/5380> (дата звернення: 08.05.2023).

11. Маслак Н.Г., Маслак О.М. Державна фінансова підтримка в системі фінансового забезпечення фермерських господарств України. *Причорноморські економічні студії*. 2021. Випуск 72. Частина 2. С. 106-112. DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.72-40> URL: http://bses.in.ua/journals/2021/72_2_2021/18.pdf (дата звернення: 07.05.2023).

12. Маслак О.М., Барбіна А.О. Поняття та елементи системи публічного адміністрування в сфері страхування сільськогосподарської продукції. *Менеджмент XXI століття: глобалізаційні виклики: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції* (Полтава, 19 травня 2022 р.): Полтава: ЦФЕНД, 2022. 87 с. С. 53-55.

13. Осипова М.М. Питання розвитку сімейних фермерських господарств. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2017. Вип. 22, ч. 2. С. 20-23.

14. Тернівський Т. Українське фермерство: особливості, проблеми, перспективи / Аграрний тиждень. Україна. Агрополітика, новини, технології, техніка, агрохімія та все про агробізнес. 1 березня 2021 р. URL: https://a7d.com.ua/agropoltika/aktualna_tema/firsthands/1827-ukrayinske-fermerstvo-osoblivosti-problemi.html (дата звернення: 28.05.2023).

15. Уркевич В.Ю. Правові аспекти створення та функціонування сімейних фермерських господарств. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2016. № 243. С. 67-74. URL: <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Pravo/article/view/7508> (дата звернення: 18.09.2023).

16. Уркевич В.Ю., Браніцький О. Окремі правові питання створення фермерських господарств. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 3. С. 160-162.

17. Шпикуляк О.Г., Малік М.Й. Становлення організаційно-економічної моделі сімейного фермерства в Україні: інституційні засади, проблеми та пріоритети. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 86–98.

18. Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств : монографія / Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. та ін. К.: ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с.

19. Fred Ojochide Peter, Omotayo Adegbuyi, Maxwell Ayodele Olokundun, Oluwaseyi Peter, Augusta Bosede Amaihian, Stephen Ayodtun Ibidunni Government financial support and financial performance of SMEs. *Academy of Strategic Management Journal*. 2018. Vol. 17, Issue 3. P. 10 URL: https://www.researchgate.net/publication/331272697_Government_financial_support_and_financial_performance_of_SMEs (дата звернення: 17.01.2023).

20. Eniola A.A., Ektebang H. Government policy and performance of small and medium business management. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*. 2015. №5 (2). P. 237-248. URL: https://www.researchgate.net/publication/274512494_Government_Policy_and_Performance_of_Small_and_Medium_Business_Management (дата звернення: 17.01.2023).

21. Коваленко А.О. Стратегічне планування сталого розвитку України: монографія. К. : ПрофКнига, 2018. 424 с.

22. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: вектори реального поступу : нац. доп. / за ред. акад. НАН України Е.М. Лібанової, акад. НААН України М.А. Хвесика. К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2017. 864 с.

23. Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А. Реалізація цілей сталого розвитку України в контексті трансформації особистих селянських господарств у сімейні фермерські. *Економіка природокористування і сталий розвиток*. К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2020. № 7 (26). С. 21-31. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/166842/6-Malik.pdf?sequence=1> (дата звернення: 21.05.2023).

24. Хвесик М.А., Бистряков І.К., Клиновий Д.В. Євроінтеграційний концепт забезпечення сталого просторового розвитку України. *Регіональна економіка*. 2018. № 4. С. 5–16.

25. Бойко В.В. Інноваційні засади розвитку інфраструктури аграрного ринку. *Інфраструктура ринку*. 2021. Випуск 59. С. 17-22. DOI: <https://doi.org/10.32843/infrastuct59-3>. URL: http://market-infr.od.ua/journals/2021/59_2021/5.pdf (дата звернення: 27.11.2023).

26. Гнатишин Л. Інституційне середовище розвитку фермерських господарств. *Аграрна економіка*. 2017. Т. 10. №1-2. С. 81-88. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ae_2017_10_1-2_14 (дата звернення: 29.03.2023).

27. Щодо концептуальних підходів до стратегії розвитку села. Національний інститут стратегічних досліджень. 2021. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-09/analytrep_18_2021.pdf (дата звернення: 27.11.2023).

28. Самсонова Я.О., Кушніренко А.О. Деякі особливості правового статусу фермерських господарств як суб'єктів аграрних правовідносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. №7. С. 235-237. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/60>. URL: http://market-infr.od.ua/journals/2021/59_2021/5.pdf (дата звернення: 27.11.2023).

29. Артеменко Л.В. Правовий механізм державної підтримки аграріїв. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. Спецвипуск. Ч. 1. С. 100 – 103.

30. Саламін О. С. Актуальні проблеми становлення фермерських господарств. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького*. 2018. Т 19. №76. С.

91-95. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/235838276.pdf> (дата звернення: 28.08.2023).

31. Заскалкіна О. М. Механізми державного регулювання інституціонального середовища в аграрному секторі економіки України : дис. канд. держ. упр.: 25.00.02. Харків, 2018. 242 с.

32. Харченко Т.Б. Функціонування фермерських господарств в Україні: стан та перспективи розвитку. *Інноваційна економіка*. 2019. № 1-2 (78). С. 125-129. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjUge7X1tTvAhUE2KQKHYYTRDC04HhAWMAF6BAgGEAM&url=http%3A%2F%2Finneco.org%2Findex.php%2Finneco%2Farticle%2Fdownload%2F105%2F106&usg=AOvVaw2wdjZSpvFNGRXKOk_p59Rz (дата звернення: 23.08.2023).

33. Plastun A., Makarenko I., Grabovska T., Situmeang R., Bashlai S. Sustainable Development Goals in agriculture and responsible investment: A comparative study of the Czech Republic and Ukraine. *Problems and Perspectives in Management*. 2021. №19 (2). P. 65-76. doi:10.21511/ppm.19(2).2021.06 URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/86396/1/Plastun_sustainable%20development.pdf (дата звернення: 07.01.2023).

34. Маслак О.М. Державне регулювання розвитку фермерства в Україні: квал. робота магістра публ. упр.: 281 «Публічне управління та адміністрування». Суми, 2022. 155 с.

35. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 20.08.2023).

36. Про фермерське господарство: Закон України від 19 червня 2003 р. № 973-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15#Text> (дата звернення: 20.01.2023). Про особисте селянське господарство: Закон України від 15 травня 2003 р. № 742-IV (у ред. від 15.08.2020) / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-15#Text> (дата звернення: 20.08.2023).

37. Пономаренко С.В. Форми і методи регулювання сільського господарств: світовий досвід. *Науковий вісник ЧДІЕУ*. 2018. №4. URL: <http://journals.uran.ua/nvgeci/article/viewFile/24032/21563> (дата звернення: 14.04.2023).

38. Regulation (eu) no 1307/2017 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 establishing rules for direct payments to farmers under support schemes within the framework of the common agricultural policy and repealing Council Regulation (EC) № 637/2008 and Council Regulation (EC) № 73/2009. *Official Journal of the Euro-pean Union*. 2017. L 347/608. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2013:347:0608:0670:EN:PDF> (дата звернення: 23.06.2023).

39. Маслак Н.Г., Маслак О.М. Стан аграрного сектору економіки Сумської області та програма його розвитку до 2020 року / Детермінанти соціально-економічного розвитку підприємств.: колективна монографія. Випуск 4 / за наук. ред.. Строченко Н.І., Пилипенка В.В., Ковальнової О.М. Суми, «Сумський національний аграрний університет», 2018. С. 269-296.

40. Дегтярьова С.В. До характеристики сутності та змісту державного регулювання в агропромисловій сфері. *Юридичний бюлетень*. 2019. Випуск 11. Ч. 1. С. 100 – 103. DOI: <https://doi.org/10.32850/2414-4207.2019.11-1.20>. URL: http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2019/11/part_1/22.pdf (дата звернення: 10.04.2023).

41. Латинін М.А., Заскалкіна О.М. Перспективи розвитку механізмів державного регулювання інституціонального середовища в аграрному секторі економіки України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2018. № 10 (32). С. 14-22.

42. Черкаська В. В. Принципи та напрями державного регулювання розвитку аграрного сектору України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2018. №10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1100> (дата звернення: 12.03.2023).

43. Діброва А.Д. Механізм бюджетної підтримки сільського господарства України. *Агросвіт*. 2017. №15. С. 6 – 11.

44. Вакуленко В.Л. Шляхи вдосконалення державного регулювання агровиробництва. *Економіка і суспільство*. 2018. Випуск №19. С. 110-115. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-19-18> URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/19_ukr/18.pdf (дата звернення: 23.03.2023).

45. Ломакіна І.М. Державно-правове регулювання сільського господарства України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 10. URL: <https://rep.btsau.edu.ua/handle/BNAU/3949>. (дата звернення: 23.03.2023).

46. Надвиничний С. А. Економічний розвиток аграрної сфери України на інноваційній основі. *Економічний аналіз*. 2018. Т. 28(4). С. 31-35. URL: <https://www.bing.com/ck/a?!&&p=d1782bc7f616f03dJmltdHM9MTcwMTA0MzIwMCZpZ3VpZD0yMmRkNTNlNi1hMjE0LTZiZjUtMjk1MC00MzU3YTMyMzZhMTUmawW5zaWQ9NTAwNg&ptn=3&ver=2&hsh=3&fclid=22dd53e6-a214-6bf5-2950-4357a3236a15&u=a1aHR0cDovL2Vjb25hLnd1bnUuZWRR1LnVhL2luZGV4LnBocC9lY29uYS9hcnRpY2xlL3ZpZXcvMTYyMy9wZGY&ntb=1> (дата звернення: 12.08.2023).

47. Чан-хі О.С. Теоретичні підходи щодо визначення механізму державного регулювання аграрного ринку України. *Економіка, фінанси, право*. 2018. №5/3. С. 24-28. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ecfipr_2018_5%283%29__7.pdf (дата звернення: 12.03.2023).

48. Мельник К.М. Державна фінансова підтримка сільського господарства URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/inek/2011_1/235.pdf (дата звернення: 29.03.2023).

49. Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства України: проблеми правового забезпечення: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 596 с.

50. Остапенко С.О. Теоретичні підходи до формування економічних засад державного регулювання аграрного сектору України. *Ефективна економіка*. 2021.

№ 11. DOI: 10.32702/2307-2105-2021.11.200. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=9586> (дата звернення: 27.11.2023).

51. Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015 - 2020 роки / Кабінет Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/248908399> (дата звернення: 29.03.2021).

52. Кісіль В.Є. Аграрне підприємство в системі управління та виробничо-господарської діяльності: маг. робота: 8.03060101. Тернопільський національний економічний університет, 2017. 109 с. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/16571/1/%D0%9A%D1%96%D1%81%D1%96%D0%BB%D1%8C%20%D0%92.%D0%84.pdf> (дата звернення: 29.04.2023).

53. Місія держфонду / Український державний фонд підтримки фермерських господарств. URL: <https://udf.gov.ua/> (дата звернення: 12.04.2021).

54. Бричко А.М., Лукаш С.М. Державна підтримка і регулювання фермерства Сумської області. *Публічне управління та регіональний розвиток*. 2021. № 2. С. 356-407. DOI: 10.34132/pard2021.12.04 URL: <https://pard.mk.ua/index.php/journal> (дата звернення: 23.12.2021).

55. Маслак О.М., Маслак Н.Г. Напрями державної фінансової підтримки фермерських господарств в Україні. *Економіка, облік, фінанси і право: аналіз тенденцій та перспектив розвитку*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 7 квітня 2021 р.): у 3 ч. Полтава: ЦФЕНД, 2021. Ч. 1. 63 с. С. 43-45.

56. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від 17 жовтня 1990 р. №400-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-12#Text> (дата звернення: 04.09.2023).

57. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 25 вересня 2015 р. №70/1 URL: <http://21.helsinki.org.ua/files/docs/1549390386.pdf>. (дата звернення: 21.09.2023).

58. Цілі Сталого Розвитку: Національна доповідь. Україна, 2017. 176 с. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/sustainable-development-goals--2017-baseline-national-report.html> (дата звернення: 21.09.2023).

59. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента від 30 вересня 2019 р. №722/2019 / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/722/2019>. (дата звернення: 12.10.2023).

60. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. №2768-III (в ред. від 17.09.2023) / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 10.10.2023).

61. Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 664-р / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 29.09.2023).

62. Президент підписав Закон щодо стимулювання діяльності сімейних фермерських господарств. 13 жовтня 2021 р. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-pidpisav-zakon-shodostimulyuvannya-diialnosti-sim-48950> (дата звернення: 18.06.2023).

63. Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України від 31 березня 2016 р. №1067-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1067-19#Text> (дата звернення: 29.08.2023).

64. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України від 10 липня 2018 р. №2497VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2497-19> (дата звернення: 18.08.2023).

65. Податковий Кодекс України від 02 грудня 2010 р. №2755- VI / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 23.11.2023).

66. Про затвердження Порядку надання сімейним фермерським господарствам додаткової фінансової підтримки через механізм доплати на користь застрахованих осіб-членів/голови сімейного фермерського господарства єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 р. № 565. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 23.09.2023).

67. Панасюк І. Євроінтеграція: до фермерів потрібно включити й домогосподарства. 17 лютого 2023 р. / AgroPortal.ua URL: <https://agroportal.ua/news/ukraina/evrointegraciya-do-fermeriv-potribno-vklyuchiti-y-domogospodarstva> (дата звернення: 20.06.2023).

68. Покальчук М. Ю., Дорошенко Р., Шанталій К. Перспективи розвитку сімейних фермерських господарств та прогалини в правовому регулюванні їх діяльності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2020. №3(91), 139-150. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.91.139-150> URL: <https://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/view/1020> (дата звернення: 19.08.2023).

69. Жушман В.П. Підтримка вітчизняного аграрного товаровиробника – найважливіший напрямок подолання економічної й соціальної кризи: правові аспекти. *Проблеми законності*. 2020. № 108. С. 111 – 112.

70. Шведенко П.Ю. Особливості правового регулювання кредитних відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2020. С. 15.

71. Проект Закону № 3295 Про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» та інших законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції. / Agropolit. URL:

<https://agropolit.com/zakonodavstvo/600-proekt-zakonu-pro-pidtrimku-silgospvirobnikiv> (дата звернення: 28.07.2023).

72. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2016 р. №300 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/300-2015-%D0%BF> (дата звернення: 27.07.2023).

73. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки розвитку тваринництва та переробки сільськогосподарської продукції: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 р. № 107 (у ред. від 31.08.2022) / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/107-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.06.2023).

74. Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою: Закон України від 9 лютого 2012 р. № 4391-VI (у ред. від 24.07.2021) / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4391-17#Text> (дата звернення: 20.06.2023).

75. Уряд створив Фонд часткового гарантування кредитів у сільському господарстві / Кабінет Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-stvoriv-fond-chastkovogo-garantuvannya-kreditiv-u-silskomu-gospodarstvi> (дата звернення: 18.07.2023).

76. Про Фонд часткового гарантування кредитів у сільському господарстві: Закон України від 4 листопада 2021 р. №1865-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1865-20#Text> (дата звернення: 18.07.2023).

77. Зміни до програми «Доступні кредити 5-7-9%»: підтримка посівної кампанії та активація підприємництва / Кабінет Міністрів України (kmu.gov.ua). URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/zmini-do-programi-dostupni-krediti-5-7-9-pidtrimka-posivnoyi-kampaniyi-ta-aktivaciya-pidpriyemnictva28032022> (дата звернення: 28.07.2023).

78. Маслак Н.Г. Страхування в системі мінімізації природно-кліматичних ризиків сільськогосподарського виробництва фермерських господарств / Ринкова адаптація та економічна безпека сільськогосподарських підприємств: монографія / за наук. ред. Жмайлова В.М., Данька Ю.І., Шумкової О.В. Суми, «Сумський національний аграрний університет», 2018. 396 с. С. 252-268.

79. Структура валової доданої вартості за видами економічної діяльності - Набори даних / Data.gov.ua URL: <https://data.gov.ua/dataset/80469628-7630-4c3e-b010-7f564dc88b31> (дата звернення: 22.10.2023).

80. Сільське господарство України: статистичний збірник за 2021 рік / Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ1_u.htm (дата звернення: 22.10.2023).

81. Індeksi сільськогосподарської продукції за категоріями господарств та регіонами (річні) - Набори даних / Data.gov.ua URL: <https://data.gov.ua/dataset/543ab703-4bba-470c-93bf-5b3d3a85562f> (дата звернення: 22.10.2023).

82. Сільське господарство: збірник «Україна у цифрах - 2022». Державна служба статистики України, 2023. 34 с URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/08/zb_Ukraine_in_figures_22.pdf (дата звернення: 13.08.2023).

83. Кількість зареєстрованих юридичних осіб за видами економічної діяльності: Статистичний щорічник України за 2022 рік / Державна служба статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/11/year_22_u.pdf (дата звернення: 13.08.2023).

84. Державна підтримка АПК / Департамент агропромислового розвитку Сумської ОДА. URL: <http://www.apk.sm.gov.ua/index.php/uk/derzhavna-pidtrimka-apk/82-derzhavna-pidtrymka-apk-2021> (дата звернення: 29.09.2023).

85. Державна підтримка галузі АПК на 2022 рік – напрямки програми допомоги та сума компенсацій, 25 листопада 2021 року / АГРОПОЛІТ

(agropolit.com). URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/933-derjpidtrimka-apk-na-2022-rik> (дата звернення: 29.09.2023).

86. Держпідтримка АПК у 2021 році / Agroprom-rivne. URL: [http://agroprom-rivne.gov.ua/media/fb_files/%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%BA%D0%B0_2021_\(1\).pdf](http://agroprom-rivne.gov.ua/media/fb_files/%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%BA%D0%B0_2021_(1).pdf) (дата звернення: 12.09.2023).

87. Маслак О.М. Аграрна Сумщина-2021. Rezonans, 19 листопада 2021 р. / Rezonans.info. URL: https://rezonans.info/net_kartinok/agrarna_sumshina_-_2021 (дата звернення: 21.09.2023).

88. Держава планує виділяти дотації на ВРХ для сімейних фермерських господарств / Міністерство економіки України (me.gov.ua). URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=82227aa6-526a-40c7-a7dc-2f9f70f98c7e&title=DerzhavaPlanuVidiliatiDotatsiiNaVrkhDliaSimeinikhFermerskikhGospodarstv> (дата звернення: 21.10.2023).

89. Розвиток державної програми «Доступні кредити 5-7-9 %» у фокусі уваги засідання Ради з фінансової стабільності, 3 червня 2022 р. / Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/rozvitok--derjavnoyi-programi-dostupni-krediti-5-7-9--u-fokusi-uvagi-zasidannya-radi-z-finansovoyi-stabilnosti> (дата звернення: 22.10.2023).

90. Моніторинг аграрного законодавства України, 2023. Випуск 10. С. 2-3. / Agricultural Land. URL: https://mcusercontent.com/24f9efec934ea49d2f2ad3141/files/3e4fa92f-c13f-8506-321b-4716bc7942f6/APD_LR_10_23_September_2023_UA.pdf (дата звернення: 26.10.2023).

91. Про Державний бюджет України на 2024 рік: Закон України від 09 листопада 2023 р. № 3460-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text> (дата звернення: 26.10.2023).

92. Жураковська Л. А. Ключові політики та заходи для підтримки аграрного сектору України в умовах воєнного стану / Національний інститут стратегічних

досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/klyuchovi-polityky-ta-zakhody-dlya-pidtrymky-ahrarnoho-sektoru-ukrayiny-v> (дата звернення: 12.10.2023).

93. Маковей Ю. Дешеві гроші: Підбірка грантів та програм допомоги для фермерів. Kurkul.com, 17 листопада 2023 р. / КУРКУЛЬ. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/1516-deshevi-groshi-pidbirka-grantiv-ta-program-dopomogi-dlya-fermeriv> (дата звернення: 18.11.2023).

94. Маслак О.М., Санін Р.С. Інструменти державного регулювання фермерських господарств України в умовах воєнного стану: матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (25-28 квітня 2023 р.). Суми, 2023. 642 с., С. 370.

95. Санін Р.С. Стан діяльності фермерських господарств Сумської області та їх взаємодія державою. *Вектори розвитку науки, освіти, технологій і суспільства в умовах глобалізації*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 19 жовтня 2023 р.): у 2 ч. Полтава: ЦФЕНД, 2023. Ч. 2. 55 с. С. 50-51.

96. Фіксування та відшкодування збитків, спричинених внаслідок воєнних дій суб'єктам господарювання / Юридична фірма «АНК» (ank.odessa.ua). URL: <https://ank.odessa.ua/konsultatsii/poriadok-vyznachennia-shkody-ta-zbytkiv-zavdanykh-ukraini-vnaslidok-zbrojnoi-ahresii-rf/> (дата звернення: 23.11.2023).

97. Правові механізми відшкодування збитків аграріїв через воєнну агресію рф, 22 березня 2023 р. / Think brave. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/218308_pravov-mekhanizmi-vdshkoduvannya-zbitkv-agrariv-cherez-vonnu-agresyu-rf (дата звернення: 23.11.2023).